

GRÓF SZÉCSEN ANTAL

TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK.

1875-1878.

I.

Kevés nemzetnél oly nagy a történeti irodalom jelentősége mint hazánkban. Kegyeletes lelkesedéssel csügg a magyar a múltnak emlékein, büszke öntudattal pillant vissza ősei tetteire, azok képeihez fűzi a jelen kívánatait, azokhoz méri a jövő lehetőségeit. Fajának európai elszigeteltsége magyarázza meg és fokozza ez irányt; és mégis e nemzeti hajlam és irány dacára, alig állíthatjuk, hogy valódi történelmi irodalmunk van. Kritikai túlszigor lenne ugyan szem elől téveszteni, mennyi becses adatot gyűjtött a régebbiek hazafias szorgalma és tudományos lelkesedése; mennyi anyagot szolgáltatnak egyes időszakok és egyéniségek följegyzései; örömmel üdvözli mindenki azt a komoly irányt, mely épen e téren fiatalabb nemzedékünk fáradozásait jellemzi és hogy mást ne említsünk, az Akadémia és Történelmi Társulat működésében és kiadványaiban nyer örvendetes kifejezést.

De ez utóbbi törekvések főleg a történelmi anyag gyűjtésére, előkészítésére és kritikai mérlegetezésére irányulnak. Kétségtelen egyrészt, hogy a történelmi anyag ily gondos előkészítése nélkül minden komoly történelmi irodalom lehetetlen: másrészt mindazonáltal ezen elkészítő lépések még nem merítik ki annak fogalmát és feladatait.

Irodalmunkban alig van jelentékenyebb történelmi munka, mely mást tárgyalna, mint a hazai történelmi eseményeket; és ez nem csak megfeythető, de igazolható, sőt helyeslendő is; a történetírás más mezein a többi irodalmakkal legfeljebb közreműködhetnénk; hazai történelmünket nálunk senki jobban, nélkülünk pedig épen nem is mívelhetné sikeresen. De ez a szempont még nem igazolja azon, majdnem szokásossá vált irányt, mely hazai történetünk folyamát és eseményeit, mindig csak önállóan, és az általános európai események, szellemi és politikai irányok fejleményeitől mintegy elszigetelten szokta tekinteni és előadni.

Megemléttetnek ugyan a külföldi események, a mennyiben hazai dolgainkkal közvetlen kapcsolatban állanak; de közvetett behatásuk mily ritkán vétetik szemügyre!

Tagadhatatlan, hogy hazai történetíróink előadása ezáltal nemzeti jellemben, drámai élénkségekben és hatása közvetlenségében sokat nyer, de épen annyit veszít komoly tudományos jelentőségében.

Megszűnik politikailag az „élet” megbízható tanítója lenni, milyennek azt a római szónok jellemezte, midőn a történetirodalom legfőbb feladatait és legnemesebb hivatását akarta kifejezni.

Mert a felfogás egyoldalúsága megbízható tanulságokat és tanítást nem nyújthat; az európai irányok solidaritásának és kölcsönös behatásának szem elől tévesztése szükségszerűképp hamis felfogásokhoz és ferde ítéletekhez vezet.

Szalay Lászlónak komoly írói jelleme, tudományossága és általános műveltsége kétségkívül éreztette vele e hiányt de — ha nem tekintjük is a művészi előadás és csoportosítás azon kellékeit, melyeknek más tekintetben oly jeles főmunkája megfelelni nem bírt — hiányzott benne az a gyakorlati politikai érzék is, mely nélkül a modern világ három utolsó századának oly szövevényes, sőt gyakorta cselszövényes történelmét kellően felfogni és visszatükrözni alig lehet. És ez a hibás fölfogás nem szorítkozik a három utolsó század történelmére: rokon vele az az irány, mely p. az Anjouk korát, nemzetközi viszonyait és birodalmuk területi kiterjedését úgy tünteti elő, mintha egy modern államról lenne szó és szem elől téveszti, hogy a XVI-dik század óta az állam eszméje, hol ez tisztán vagy főleg nemzetiségen nem épül, legalább területi összefüggésre és szakadatlan összeköttetésre irányul.

Minden világhuralmi kísérlet, mely ez utóbbi századokban tétetett, még akkor is meghiúsult, ha egy vezérlő nemzeti kulturális elem hatalmára támaszkodhatott; hol ez hiányzott: nemzetiségileg eltérő, területi viszonyoknál fogva össze nem függő, egyszerűen dynastikai vagy ideiglenes hódításon alapuló birtokok, egyenes ellentétei a modern állam eszméjének, s emlékek csak veszélyes tévedésekre vezet az azon nemzetet, mely azoknak dicső, de felületes képével összekötné állami fejlődésének aspiratióit.

Horváth Mihály Magyar Történelmének, (melyben egyébiránt épen ez a mélyebb és általánosabb történelmi felfogás sok tekintetben hiányzik) egyik legsikerültebb szakasza, mely, Szalay László nyomán Zsigmond uralkodását tárgyalja, fölötte szerencsésen jelzi azon átmeneti korszakot, melyben már a XV-ik század kezdetén, bár ingadozva és határozatlanul a személyes és

dynastikus aspirációk a tömörültebb állami, csoportozatok igényeivel egyesülni kezdték. És ha ez irány még mintegy öntudatlanul mutatkozik a sokat kezdeményező, keveset bevégező, szellemileg fogékony, de jellemében ingadozó fejedelem uralkodása alatt: épen azon körülmény, hogy nem egy, minden tekintetben kitűnő egyéniség lép nálunk először a fönnjelzett útra, bizonyosságul szolgál, hogy az, az európai politikai élet általános tényezőinek fejleménye által volt kijelölve; mert egy időszaknak irányát, főképp kezdeményeiben, nem annyira oly kitűnő egyéniségek jelzik, kik idejük szellemét megelőzik, mint olyan fogékony jellemek, kik annak légkörétől áthatva, a jövőnek sokszor öntudatlan úttörői.

Számos mellékes okon és bonyodalmon kívül, még Mátyás királyt is, cseh- morva- és osztrákországi harcaiban, a terület összpontosításának és művelődés-összefoglalásának e tekintetei vezérelték, melyek végkifejlődésükben, a nagyobb csoportozatú, modern európai államok keletkezését előidézték. Meglehet, hogy tartósabb és nagyobb szerű eredményeket teremt vala, ha a múlt századok hagyományain indulva, szellemének és nemzetének erejét inkább délkeleti mint éjszaknyugati hódításoknak szenteli. De azon művelődésnek csirái, mely egész lényét áthatotta, keleten elfojtva, a nyugaton és Középeurópában kezdték az ő idejében teremni fényes gyümölcseiket, és így államalkotó törekvései nem többé a törökök vad csoportjai által elfoglalt kelet, de inkább az új művelődésre fejlődő nyugati és közép Európa felé valának irányozva.

A komoly elmélkedés nem tagadhatja ugyan, hogy az általa hazánkban teremtett művelődés idegenszerűbb és felületesebb volt mint közönségesen fölteszik; ha mélyebb gyökereket ver vala, ha ösztönszerűbben keletkezik a nemzetnek szellemi és állami életéből, nem tűnhetett volna el oly gyorsan, alkotójának halálával; mert már Ulászló idejében mind inkább eltűnnek annak nyomai.

A török hadjáratok pusztító hatalma csak utolsó szikráját taposta el azon szellemnek, mely Mátyás közvetlen utódai alatt már-már kialakvóban volt. És így a magyar állam eszméje és fejlődése épen akkor érte végét, midőn világrészünkben a modern európai állam keletkezni, fejlődni és erősödni kezdett; ennek eszméjét, hazánkat illetőleg, azon időkre vezetni vissza, midőn annak fogalma európaszerte, öntudatilag még nem létezett és legfőljebb gyöngye kezdeményekben csírázott, nem más, mint középkori tényeket modern eszmék értelmében magyarázgatni; mi a történelmi tévedéseknek és, azokkal összeköttetésben, gyakorta a politikai balfogásoknak bő és veszélyes kútfeje.

A XVI-ik század első negyede teljes feloszlásban találta Magyarországot; nagy volt abban az embereknek része, de nem egyedül az embereknek: Ulászló gyávasága, az oligarchák önzése, párthíveik és a külhatalmak cselszövényei, II. Lajosnak tapasztalatlan és korán elfajult fiataltsága, nem vezették volna az országot végvesztéhez, ha e szerencsétlen tényezők hatása nem esik össze egy eseménydús átmeneti korszak feladataival; átmeneti korszak volt ez idő egész Európára nézve, de fokozta hazánkban annak nehézségeit és veszélyeit a keresztyénség akkori vad ellenségének közvetlen szomszédsága és hatalma.

Igaz ugyan, hogy annak első nagy berohanása után, sőt annak lefolyta alatt is, nem igényelhetjük többé teljes mértékben azon dicsőséget, hogy a keresztyén Európa védbástyája vagyunk. A XVI-dik század nem őrizte többé szeplőtlenül a XV-iknek e fényes hagyományát; hazánk terén vívottak a keresztyénség harcai, de nem mindig s nem főleg magyarok által, gyakorta épen magyarok ellen.

Zápolya János nem volt Hunyadi Jánosnak utódja. Sőt még a XVII-ik század vége, és a XVIII-dik század kezdetének azon harcaiban, melyek hazánkat a török járom alól fölszabadították, ép oly, tán nagyobb része volt az uralkodó ház többi tartományai és a külföld segedelmének, mint tisztán önmagunknak. De, ha a történelem komolysága és a nemzeti öntudat méltósága e tényeknek elismerését igényli, ne felejtse el az idegen történetíró, hogy ha hazánkat nem mink mentettük meg egyedül, nem is mink voltunk azok, kik egyedül elvesztették. A császári seregek nehézsége, zabolátlansága, szerencsétlen hadjáratjai, melyeket Ferdinándtól Rudolf végidejéig, csak egyes elszigetelt fényesebb eredmények szakítottak meg, nem szorítottak ugyan kizárólag a magyar hadjáratokra, összeköttetésben állottak azok a fönnjelzett, átmeneti korszak katonai és pénzügyi gépezete készületlenségével. V. Károly azon seregei, melyek zsoldok hátralékait követelve, gazdag zsákmány reményétől vezéreltetve, Rómát lángba borították és a pápát fogollyá tették, elegendőképen magyarázzák a magyarországi török hadjáratok számos szomorú eseményét, és az idegen hadaknak, országgyűlésileg oly sokszor és hasztalan panaszlott zsarolásait.

De nem ezt várta volt Magyarország, midőn szorosabb viszonyba lépve a szomszéd tartományok uralkodóházával, biztos támaszt reménylett találni a fenyegető török hatalom ellen. És saját kimerüléséhez s készületlenségéhez mérve a határos ország állapotát, nem gyanította, hogy ott a szervezetlenség és készületlenség más nemével találkozik, és hogy amíg hazájában a vad küllellenség tőszomszédsága és hódító betörése növeli a veszélyt, ott hol segedelmet reménylett, (nem tekintve is II. Rudolf szerencsétlen egyéniségét) a vallási ellentétek belviszálya és a különböző hatalmak cselszövénye szerény eredményre szállítandja le gyakran az uralkodók legjobb szándékait és kísérleteit.

Számos erőd esett a törökök kezébe, számos csata veszett el, melyeknek kétségkívül más lett volna az eredményük, ha a szülőföldjüket védő és a törökök harcmódjával ismerős magyarokra lettek volna bízva, s általok, vagy tanácsuk szerint vezéreltetek volna.

E körülmények közt, melyekhez az idők lefolyta alatt még az országnak számos közjogi és közigazgatási sérelme is járult, könnyen megfogható oly politikai pártok keletkezése is, melyek az ország érdekeit inkább a törökkel való szövetkezés és kiegyezkedés, mint az osztrák-némettel egyesülés által vélték biztosíthatóknak.

Midőn később a török hatalmon ejtett csapások egy európai hősies hadjárat színében mutatkoztak, természetes volt, hogy az újonnan keletkezett európai keresztyén solidaritás eszméjének befolyása alatt, a magyar történet-irodalom inkább kiemelte hazánknak az ozmánok ellen a XV-ik században vívott fényes harcait, mint, hazánk egy részének, a XVI-ik és XVII-ik századbeli török rokonszenvét és szövetségi kísérleteit; ámbár a keresztyén érzellem szintűgy nem tartóztatta volt Franciaország „legkeresztyénebb” királyait, hogy a Habsburg-ház ellen a törökkel fondorkodjanak, mint nem tartóztatta azon magyar politikai elemeket, melyek a törökhöz szítottak. A jelenkor komoly és tárgyilagos történelmi szelleme mindazonáltal nem helyeselheti azon, nálunk elterjedt felfogást, mely egyrészt egész Magyarországot mint Európának a török elleni védbástyáját akarja előállítani, míg másrészt azon irányok emlékein csügg, melyeknek egyik politikai fővonása a törökre való támaszkodás volt. Volt egy magyar párt, mely az új uralkodó házzal és annak örökös tartományaival szövetkezve, a török-ellenes régi magyar és keresztyén hagyományokat fényesen megőrizte; volt egy másik, melynek hazafisága épen ellenkező irányban működött; s valamint félszeg és felületes felfogás, azon ellentéteket, melyekbe Magyarország, a dynastiával és az osztrák (akkoriban úgynevezett német) uralommal gyakran jutott, egyedül önkényre, vallási és politikai elnyomatási szándékokra és nemzeti ellentétekre vezetni vissza, épen oly helytelen, a majdnem másfél századon át ismétlődött magyar mozgalmakat, egyedül lázongó nyugtalankodásnak és zabolátlanságnak, vagy a keresztyénség érdekei iránti közönyösségnek és ellenségeskedésnek tulajdonítani. Tisztán és kizárólag magyar szempontból ez ellentéteknek helyes felfogása és méltányos megbírálása majdnem lehetetlen, e kérdések történelmi fejtegetésének biztos kulcsa, ismét csak az általános európai, nemzetközi, állami eszmefejlődés felösmerésében és annak hazánk történelmi eseményeivel kapcsolatos mérlegelésében található föl. Ez a mérlegelés egyszersmind megfejt hazánk, csak külszínökre ugyanazonos, mozgalmainak különböző természetét melyeknek csak a nemzeti érzellem ad egy bizonyos közösséget, de politikailag, indokaikban, fejlődésükben és menetükben ép oly különbözők, mint valódi történelmi jelentőségökben.

Itt ugyanis megint találkozunk a modern állami alakulás azon irányjaival, ellentéteivel és nehézségeivel, melyek a XVI-ik század kezdete óta az európai történetnek egyik fővonását képezik.

A Habsburg-ház burgundiai öröksége utolsó és legfényesebb példája volt azon tisztán uralmi, országcsoportosulásoknak, melyek, dynasticus örökösödési jogok alapján alakulva, a valódi államélet tartós föltételeit nélkülözték, és se fajnemzetileg, se földiratilag, se történelmileg, az összefüggés föltételeivel nem bírva, egy roppant hatalomnak inkább csak külszínét viselték, mint valódi erejének kellékeit foglalták magokban. Nem annyira a világbirodalom vágya, a mit a Habsburg-háznak oly sokáig alap nélkül tulajdonítottak, és az annak megvalósítására vezető törekvései voltak okai azon számtalan harcnak, melyek amaz örökség sértetlen fenntartása vagy felosztása végett folytak. A világbirodalom veszélye sokkal fenyegetőbbé lett, midőn annak kísérletei egy tömör nemzeti egységen és geografikai összefüggésben a többi államokat fölülmúló államtest alapján történtek. XIV. Lajos és I. Napóleon sokkal közelebb állt a világbirodalom létesítéséhez mint V. Károly; kinek összekapcsoló hatalma, országainak szétszórt fekvésénél fogva, nem bírta az egységes hatalmi emeltyű azon erejét, mely későbbi időkben Franciaországban létezett, és melyet a német császárságnak tisztán eszményi egyesítő ereje nem pótolhatott, bármennyi hagyományos súlyt tulajdonított is ez állásnak az akkori európai felfogás.

De bár a világbirodalom létesítésének akadályozására irányzott törekvések, nagyrészt csak csalódáson és félig indokolt aggodalmakon alapultak, vagy más céloknak szolgáltak ürügyül, ezen harcok vezettek fokként az egységes európai államok alakulásához és mert a harc kedvező fordulata az erők egy bizonyos fokozatától volt föltételezve, az európai nagyhatalmak létesüléséhez. Maga azon uralkodó-ház, melynek európaszerte elterjedt birtoka, a harc keletkezésének egyik főindoka és ürügye volt, a dolgok fejleménye által oda vezéreltetett, hogy a birtokok terjedelmét az állami összefüggés igényeinek rendelje alá; az osztrák-magyar dynastiának elválása a spanyol ágtól, a magyar és cseh koronáknak az örökös tartományokkal való egyesítése, volt az első döntő lépés ez irányban; az utrechti béke, majdnem két századdal utóbb, volt az utolsó. Nem a francia fegyverek győzelme, hanem I. Józsefnek korai halála foglalta magában csiráját Spanyolország elválásának a Habsburg-dynastiától, és némely fennmaradt ország résznek, mint p. Belgiumnak elveszte, a francia forradalmi háborúk folytán, csak egyik végkövetkezménye volt azon iránynak, melynél fogva Európában csak az egységes, összefüggő államcsoportok lehettek életrevalókká és hatalmasokká.

Hollandiának nagy jelentőségű politikai szerepe a XVII. századnak és a XVIII. első negyedének lefolyta alatt egészen kivételes körülményekben gyökerezett: tengermelléki fekvésében, kereskedelmében, gazdagságában, oly körülményekben, melyek hajdan Velence állásának is alapul szolgáltak. A brandenburgi hatalom német alapon, a német birodalmi alkotmányos formák ügyes és következetes felhasználása mellett fejlődött ki a nagy választó fejedelem ideje óta és kezdetben inkább csak önmegegerősítésére, mint európai nemzetközi hatásra irányult; mulékony és egyes ragyogó egyéniséghez volt kötve Svédország szerepe, és a savoyai uralkodók tevékeny, cselszövényes, ügyes, diplomatai működése csak önfenntartásuk és nagyobbodásuk céljait tartotta szem előtt. Tényleges európai nemzetközi hatást csak a létező vagy alakuló európai nagyhatalmak gyakoroltak.

A történelmi fejlődés ily tekintetekben nem ridegen szabályszerű. A spanyol örökség azon osztályterveiben, melyek a hatalmak közt keletkeztek, Franciaországnak p. kezdetben oly olasz országrészek jutottak, melyek a francia állameszmével semmi természetes összeköttetésben nem voltak, de ily politikai kombinációk¹ ideiglenes létesülések esetében sem gyöngíténék az általános irány jelezésének helyességét; hol a nemzeti egység a területi összefüggéssel összeesett, ott a politikai hatalom és befolyás legfőbb föltételei voltak létesítve, mint ezt Franciaország példája mutatja; míg ott, a hol ezen nemzeti egység nem létezett is, már maga az állami részeknek területi összefüggése és ereinek egy uralkodó kezeiben összefoglalása, az európai jelentőségnek egy nem csekély fokát biztosította. Az osztrák-magyar birtokok, ámbár nemzetileg nem ugyanazonos, közjogilag nagyrészt önálló, sokszor ellentétes országokból és népekből voltak alakulva még a *pragmatica sanctio* előtt is, de jelesen az 1687-ik országgyűlés után, biztos alapot szolgáltattak a Habsburg-ház európai hatalmának; és Németország érdekei, épen ezen hatalomban találták tényleges, bár sokszor elégtelen föltámaszokat, épen mert Németországnak nem sikerült volt nemzeti erejének egységét egy uralkodó hatalom egységében összefoglalni. Mennyi befolyása volt erre a német történelmi fejleményeknek, mily bénító hatása a vallási ellentéteknek és azon hibáknak, melyek minden vallásfelekezet részéről elkövetettek, nem itt vitatandó; de kétségtelen, hogy ha akkori időkben Németország gyöngye volt, annak főoka a császári hatalom gyöngeségében keresendő. Azon, sok német történetíró által emlegetett panasz, hogy Németország érdekei az uralkodó dynastia érdekeinek és az úgynevezett osztrák érdekeknek áldoztattak föl, mennyire alaposak, épen ezen körülményben találják magyarázatukat. A politikai élet terén a végeredmények mindig a működő erők befolyásának jelentőségéhez vannak mérve, és ha Németországnak nem sikerült nemzeti, szellemi és műveltségi tényezőit kellő mértékben összefoglalni: a dolgok természetének számos esetben azon erők túlsúlyához kellett vezetniök, melyek Németországgal közreműködve, közös tevékenységek keretében, aránylag az állami erőösszefoglalás legnagyobb mértékét képviselték; ámbár tisztán, német tényezőknek nem tekintethettek is.

Hazánk szempontjából döntő tekintet az, hogy az európai politikai fejlődés nagyobb államok alakítására irányult, melyek mindinkább egyedül lettek képesek egy nemzetközi önálló szerepet vagy akár csak cselekvő politikai szerepet is betölteni, — és hogy ennek az iránynak, nem mindig az uralkodó dynastiák és a létező társadalmi rend előnyére, gyakran minden más tekintet alá volt rendelve.

Ezen európai iránynak ellentéte az egyes országok és nemzetek jogaival, hagyományaival, érzelmeivel, tette hazánk három utolsó századbéli történelmének főtartalmát.

Az absolutismus és kényuralmi kísérletek, a központosítási törekvések, a vallási türelmetlenség, európaszerte a fönnemléltett iránnyal állottak összeköttetésben, s ezen érdek- és érzelmi ellentétnek ép annyira voltak egyrésztől főokai, mint más résztől annak és a belőle keletkezett szenvedélyes harcnak gyászos következményei.

Az erőszakoskodás, az önkény, a létező jogok elmellőzése vagy megsértése már XI. Lajos óta meghonosult Franciaországban. De kétszeres élénkséggel kellett nyilatkoznia ott, hol a nemzeti egységnek faj- és történelmi elemei hiányozván, a központosító törekvések egyszersmind egy idegenszerű befolyás alakjában álltak elő; a Habsburg-ház nemmagyar tanácsosai nem értek föl Richelieu és utódai státusférfiúi képzettségével, jellemével, erejével, ámbár gyakran jártak nyomdokain; az ország törvényeivel ellenkező eljárásukban gyakran az ügyetlenséget, majd mindig a nehézkességet és a kisszerű ellenszenvet és gyűlöletet kapcsolták az önkényhez.

Az érzelmeik és szenvedélyek ellentétének befolyása alatt ismételve durva kegyetlenséggé fajult a büntető hatalom gyakorlata, mely sokszor a törvényes formák tiszteletétől is magát felszabadítottnak tekintette.

De ha nem, vagy alig találkozott egyéniség, a savoyai herceg kivételével, a ki képes lett volna a Habsburg-ház államcsoportozata státusférfiának hazánkkal szemben legfőbb feladatát létesíteni, mely nem vala más, mint megértetni Magyarországgal az európai államalakító irány kényszerítő hatását és kiegyenlíteni annak igényeit a magyar nemzet érzelmeivel és történelmi jogaival;

¹ L. Mignier: *Négotiations relatives à la succession d'Espagne stb.*

másrésről nem tagadhatjuk, hogy azon magasabb politikai felfogásnak, mely az európai politikai eszmék befolyását kellőleg méltányolni és hazafiainál érvényesíteni tudta volna, alig akad hazánkban példája. Kiválólag dynasticus és a török elleni biztosság szempontjából fogták föl nagy többségükben a viszonyokat az uralkodóház hívei; számba nem véve az európai állami viszonyok általános fejlődését, kizárólag magyar, rideg és tisztán alaki, közjogi, nem politikai és államférfiúi szempontból, egy nagyjelentőségű kivétellel, a magyar fölkelők és azok vezérei.

E nagyjelentőségű kivételes egyéniségnek, Bethlen Gábornak föllépése egyébiránt nemcsak kitűnő személyisége és politikai képessége által nyerte azon történelmi és politikai fontosságot, mely azt a magyar ellenzék és felkelők előtte és utána szereplő vezéreinek működésétől oly jellemzőleg megkülönbözteti. A Zápolyaiak nem voltak egy valódi politikai iránynak képviselői; az ő törekvéseik, nagyobb szabásokban, komolyabb körülményekben, csak végkifolyása azon oligarchikus kísérleteknek, melyek Ulászló és II. Lajos idejét jellemezték. Folytatták azon kísérletet, melyet már ebben a korban kezdtek, és ha őket a trónkövetelő szerepében fellépni látjuk, midőn Magyarország fiatal királya a mohácsi vérmezőn elbukott és egy új dynastia választásáról vala szó, nem felejthetjük el, hogy a korona után vágyódtak, annak megnyerését házassági kötelékek által biztosítani kívánták már azon időben is, midőn a trón megüresedve nem volt.

Bocskay rövid fölkelése kiválólag némely határozottan körülírt országos sérelmeken alapult, és mert ezeknek orvoslását más politikai tekintetek nélkül tűzte volt főfeladatául, gyorsan és kielégítőleg érte végét.

Bethlen Gábor volt az első és véleményünk szerint az utolsó, ki, midőn a sérelmi térről a nagy politikai térre lépett át, az utóbbin nem kizárólag vagy főleg az előbbi felfogásainak és szenvedélyeinek sugallata által vezéreltetett.

És ép ezért, változó érintkezéseiben és összeköttetéseiben az európai hatalmakkal és fő politikai tényezőkkel, a német császárral és magyar királlyal, a törökökkel, svédekkel, lengyelekkel, vagy a német protestánsokkal, nem mint másodrendű kérelmező fejedelem vagy trónkövetelő, hanem mint hasonló állású lépett föl, ki a maga részéről annyit képes ajánlani, mennyit másoktól vár és szövetségeseiket, nem pártfogókat keres. Ezen álláspontja jellemzi legkimerítőbben szerepének jelentőségét. De ezen álláspont érvényesítése épen csak az akkori európai viszonyok fejleménye által volt lehetséges, s Bethlen azáltal tanúsította ritka államférfiúi képességét, hogy ezt a fejleményt és annak változó esetlegességeit kellőleg felfogni és eljárását azokhoz mérni tudta. Sokak előtt nem volt rokonszenves egyéniség, szorosabb hívei körén kívül számosan gyűlölték, kevesen bíztak benne; azon kegyeletes emlékezet, mely tág körökben és hosszú éveken át II. Rákóczy Ferenc emlékéhez szövődött, nem kapcsolattott az ő nevéhez; de működése sokkal komolyabb jelentőségű volt, mert új államcsoportozatokra törekvő iránya összhangzásban állott minden európai államviszonynak azon mélyen megingatott állapotával, mely az európai nagy hatalmak megállapodását megelőzte és föbb vonásaiban a westfáliai békében nyerte bevezetését. Számos lehetőséget magában foglaló politikai combináció volt tehát az ő idejében az mi később a politikai ábránd színét viselte, és míg az ő vezérlete alatt a magyar fölkelők még az európai államalakulások önálló tényezőiként léphettek föl, a későbbi időkben európai szempontból csak a külföld önzően felhasznált és szintoly önzően feláldozott eszközének szerepe várt rájuk.

Mert az európai fejlemény a tényleges nemzetközi politikát a fejlődő nagyhatalmak kiváltságává tette és minden csekélyebb erejű állami és nemzeti tényezők, valahányszor a nagy nemzetközi politika terére léptek, föllépésük végeredményét oly tényezők és befolyások által látták korlátozva, melyek önerejük befolyásán kívül állottak. Mennyire visszahatott az európai állami viszonyoknak és uralkodó politikai szellemnek befolyása hazai történetünk egyes mozzanataira is, azt a komolyabb történelmi összehasonlítás némelykor meglepően tanúsítja. így p. a Wesselényi-Nádasdy-Zrínyi-féle összeesküvés (mélynek újabb történelmét a hazai irodalom minden barátja egy fiatal tudósunk komoly és részrehajlatlan munkájában élénk örömmel üdvözlé) bár több évvel a Fronde eseményei után fejlődött, bár mennyiben különbözzék tragikus kimenetele a francia történelem cselszövényes vígjátékának végeredményeitől, mégis ugyanazon politikai szellemnek szüleménye volt, a mely XIV. Lajos kiskorúsága idejében a mozgalmakat előidézte és számos vonásában annak jellemével bír. Az osztrák és magyar akkori társadalmi állapotok nem állottak az egyidejű francia mívelődés színvonalán; a francia mozgalomban hiányzott az a nemzeti és közjogi ellentét, mely az akkori magyar mozgalmaknak főtulajdona volt; de a kiindulási pontok: bizonyos középkori, személyes függetlenségi hagyományoknak és érzelmeknek összeütközése a terjeszkedő államhatalom kísérleteivel, majdnem ugyanazonosak, és számos rokontermészetű vonás: nagy, hazafias célok és kisserű személyes érdekek, harcias bátorság és cselszövő jellemtelenség, oligarchikus gög és udvaronckodó meghunyászkodás, élénk politikai tevékenység és tétovázó politikai ábrándozás, a hét évre terjedő magyar összeesküvésekben ép úgy föltalálhatók, mint a francia Fronde-ban. A családi érdekek hatalma mindkettőjökben ép úgy észlelhető, mint az asszonyok befolyása, és ha Báthory Zsófia vakbuzgó és erélyes egyénisége például komolyabb alak is, mint a Fronde női hőseinek többsége, Szécsy Mária fiatalabb korában mégis gondoskodott arról, hogy a

„duchesse de Chevreuse” hazánk történelmében párját találja. Nem lehet szándékunk hazai történetünk azon bűvárainak fölfogását feszegetni, kik a Rákóczy-kor kimerítő tanulmányozásának szentelték fáradozásait. – Az európai nemzetközi politika szempontjából, II. Rákóczy Ferencnek kísérletei és harcai mindig XIV. Lajos politikájának eredményeitől voltak föltételezve és ép ezért az európai politikai fejleményeknek egyik hatalmas eszközét, de soha egyik valódi célját nem képezték. És midőn a kibujdosott fejedelem, a francia udvar minden előzékenysége dacára, nyugodt, de búskomor kedéllyel élte eseménydús pályájának azon korszakát, melyben érezhette, hogy Dante szavaival éljek, „mily fájdalmas a mások lépcsőzetén járni” (Di salir’ le di altrui scale): azok előtt, kik menten a hosszú harc szomorú és dicső emlékezeitől, tárgyilagosan mérlegelték az európai fejlemények okait és föltételeit, nem lehetett kétséges, hogy nem egyes hadi események vagy diplomáciai kísérletek, hanem a nemzetközi politikai élet uralkodásra jutott tényezőinek hatalma volt az utolsó magyar fölkelési kísérletek végeredménytelenségének döntő oka. — Franciaország befolyása alatt és példája nyomán fejlődött az európai nagy államok eszméje; benső szerkezetökben, egységükben, összefüggésekben, még különbözően fokozva, nemzetközileg mindinkább ellensúlyozó csoportosításnak mentek eleibe, és talán az emberi tévedésnek egy tanulságos példája, hogy az, ki Magyarhonban a nemzet állami vagy legalább közjogi önállóságának képviselője volt, épen azon hatalomra támaszkodott, melynek fejlődése és példája a kisebb nemzetek és országok önállóságát lehetetlenné vagy legalább csak látszólagossá tette.²

Ha a magyar történet folyamát a XVI. század kezdetétől a XVIII-ig áttekintjük, nem kerülheti el figyelmünket az: mily bénító befolyása volt az ország viszonyaira az uralkodó ház és annak többi országai irányában azon kölcsönös és egyszersmind ellentétes fogalomzavarnak, mely alulról és felülről, egy és más részről uralkodott. Az eltérő történeti előzmények: a nemzeti jellem különbségei, az akkor fejlődő vallásos mozgalmak — ép úgy fokozták a fölfogásban uralkodó zavar és ellentét hátrányait, mint az emberek szenvedélye, hibái és bűnei. De azok fő és tartós indoka mégis csak az volt, hogy az udvar és a nem-magyar kormányférfiak körében épen oly kevésbé értették és méltányolták a magyar jogfogalmakat és nemzeti érzelmeket, mint a magyar világ nagyjában nem bírta, a nem-magyar körök eszmemenetét és az általános helyzet politikai igényeit fölfogni és méltányolni. Az államhatalom központosítására és az ezt képviselő* monarchicus tényezők egyeduralmára irányult túlnyomólag — mint már jeleztük — a szárazföld politikai fejlődése, és mert ez az irány bizonyos társadalmi és művelődési előmenetellel volt összekötve, sokan azonosították azt magával a művelődéssel és az állami renddel. Fokozta hatását a római jognak, az utolsó századokban, mindinkább növekedett befolyása. A görög és római irodalom fölelevenülése a történelmi politikai szabadság hagyományainak inkább ártott, mint használt és sok elmében nem hagyott helyet oly állami állapotok, és alakulások méltánylására, melyek a császári Róma absolut hatalmától ép oly távol estek, mint a régi világ köztársaságainak, nagy részben úgy is inkább szónokilag eszményesített mint valódi természetükben megértett példáitól. Hazánkban, ellenkezőleg a politikai szabadság csirái megtartották teljes életerejüket, ámbár a gyöngye Ulászló és utódja alatt, majd nem a szabadosság határáig fejlettek ki. A politikai szabadságnak — de főleg a középkori rendi szabadalmaknak — az állami élet föladataival való szoros összekötése szempontjából honunk fölül állott az európai szárazföld legtöbb országán, és így azon tartományokon is, melyekkel, az uralkodó ház uralmi jogai alapján, kapcsolatba jutott. Hatalmas tényező volt e tekintetben az ország területi jelentősége, és a nemzeti életnek minden közjogi és állami szervezkedésnél hasonló mértékben érvényesülő élénksége és erélye. De az általános jólét és művelődés terén, a XVI. század első negyedében, főleg azon süllyedés után, mely a Jagellók korában az állami és társadalmi élet minden irányában mutatkozott, annyival kevésbé igényelhetett felsőbbiséget szomszédai irányában, mert fájának és nyelvének elszigeteltsége mellett, nem támaszkodhatott egy európai nagyobb rokon faj művelődésének fejlődésére, és mert, a mit fölváltva e tekintetben másoktól átvett, ránézve mindig idegenszerű maradván, csak lassan és hézagosan forrt össze természetével. Az új szövetség elemeinek ily eltérő természete és felfogásuknak ellentétes induló pontja minden későbbi bonyodalmak magyarázatául szolgál.

A Habsburg-ház uralkodási jogát, a magyarok többsége, a szabadválasztásból következtette, ámbár ezt a választó jogot, már az Árpádok kora óta, az örökösödési elv egy bizonyos mértékével kötötte össze törvényeiben épen úgy, mint tetteiben. Családi igényekre, örökösödési szerződésekre, melyeknek a választás legföljebb csak új szentesítést adott, alapította azt az uralkodó ház, annak nem-magyar tanácsosai, és — főleg a XVII-dik század kezdete óta — a szomszéd tartományokban mindinkább uralomra

² Fölötte jellemző azon varázssra nézve, melyet II. Rákóczy Ferenc francia udvari összeköttetései, még jelenleg is, hazánkban gyakorolnak, hogy a Századok egy igen tisztelt munkatársa (1. Századok 87. szám, 7. füzet, 477. lap) Rákóczynak franciaországi tartózkodásában, szerepe, politikai jelentőségének nyomait gondosan fölkeresve, e tekintetben Dangeau naplójára hivatkozik. Akár mit állítson Dangeau újabb kiadója és bár a fönnemlített munkának leginkább időmeghatározási előnyeit kétségbe nem vesszük, úgy látszik, kikerülte mégis a tisztelt cikkíró figyelmét, hogy a legtöbb francia történelmi és irodalmi kútfő szerint, Dangeaunak nem volt soha valami komoly jelentősége. Kellemes társalgású, kedélyes, de politikailag teljesen jelentéktelen egyéniség volt ő, ki társadalmi állását főleg a játéknak, egy szerencsés házasságnak és személyes becsületességének köszönhette, kinek nagyúri igényei (főleg mint a Sz. Lázár rendjének nagymestere) öt némelykor jóakarató nevetségnek tették ki, és kire legjellemzőbb, hogy Labruyère „Pamphile”-je *Caractères de Labruyère, Des grands* általánosan ő reája célzó jellembrázolatnak tekintett.

jutott közjogi fölfogás. A törvényes föltételek által korlátolt királyi hatalom fogalmához ragaszkodott a magyar érzelem; a monarchiai hatalom absolutisticus értelmezése ellenben minden nyugoti és közép-európai dynastiának mindinkább politikai dogmájává vált. Míg tehát honunkban, a magyar közjogi és nemzeti szempont kizárólag uralkodott: azon politikai felfogásnak, a mely az új uralkodóház trónraléptéhez leginkább vezetett, és a mely az ország fönmaradását egy hatalmasabb európai dynastiával való összeköttetéshez kapcsolta, az államvezérlés fő köreiből a nagyhatalmi és európai szempontok túlnyomó befolyásához kellett vezetnie. A ki e korszak számos országgyűlési végzését és törvényét figyelemmel olvassa, nem tagadhatja, hogy azok sok esetben teljesen ellentétes magyarázatoknak szolgálhattak alapul vagy ürügyül. Az összeütköző erők és irányok kölcsönös hatása számos változáson ment keresztül, és e változások szülték időnként a megújuló kiegyezkedések szükségét. De mind ezek a kísérletek nem annyira az elvi ellentétek belső kiegyenlítésére, mint azoknak egymás melletti gyakorlati megállhatására irányulnak. Alig volt oly fölfogás, melynek támogatása végett egy-egy törvényre, vagy a törvények egy-egy kivételére ne lehetett volna hivatkozni. Sokszor az előzmények egyenes ellentétben állottak a következménnyel; növelte a törvények kétértelműségét szerkezetök gyakori szabálytalansága, és az a körülmény, hogy az államélet különböző elemei fölváltva erősebbek vagy gyöngébbek, győztesek, legyőzöttek, vagy kölcsönösen ellensúlyozottak voltak. Az államférfiúi tárgyilagos felfogásnak lett volna feladata, magasabb szempontból, fölvilágosítólag föllépni, de éppen ily államférfiúi felfogásnak voltunk szűkében. Bizonyos ügyvédi szellem lengte át egész politikai életünket; az ügyvédi szellem egész gyakorlati képességével, szívósságával és rugékonyságával, de éppen úgy annak kizárólag alaki ridegségével, és terméketlenségével. Annak behatása, honunk történetének számos eseményét és fejleményét megmagyarázza még a későbbi időkben is. Ezen szellem befolyásának tulajdonítandó alaki politikai képzettségünk ritka fejlődése, nem kevésbé, mint magasabb politikai hivatásunknak számos befolyásos hiánya.

Míg a kornak szelleme inkább a tényleges és törvényes alapok magyarázata és védelme körül forgott, mintsem a politikai eszmék általánosítására irányult, a gyakorlat összhangzásban állott törvényeink jellemével; de midőn a francia mívelődés közvetett vagy közvetlen befolyása alatt, a logikai ridegség, mely minden eszmét utolsó következményéig fejleszt, lett a szárazföldön az uralkodó, könnyen előre látható lett, hogy törvényeinknek gyakran ellentétes kiinduló pontjai jövőre csak az által lesznek kiegyeztethetők, ha azok egyike élet-erejét elveszíti; ha pedig természetes következményeikben mind egyenlő erővel rejlődnek, oly összeütközésnek kell bekövetkezni* mely közjogi állapotaink egész gépezetét, egy vagy más irányban, szétrombolja.

A *pragmatica sanctio* az események folyamán keletkezett osztrák-magyar államcsoporthoz az általános nemzetközi elismerés alapját szolgáltatva, mely elismerés tényleg és sok ízben már megelőzte ugyan a *pragmatica sanctio*t. A különféle hatalmak biztosító szerződésai határozottan hangsúlyozzák az általános európai érdekeket.³ A nemzetközi állás elismerése e tekintetben némileg túlment a belső, közjogi alakulás kifejlődésén és törvényes rendezésén. Mária Terézia trónraléptekor e biztosító szerződések nem akadályozták ugyan több hatalmat a Habsburg-ház örökösének megtámadásában s ünnepélyesen elvállalt kötelezettségeik mellőzésében; de midőn ezen ellenséges támadások, főleg Magyarország rendéinek hűsége, áldozatkészsége és vitésze által hajótörést szenvedtek: a habsburgi örökség válthatatlan kapcsolata újra európai nemzetközi elismerést és szentesítést nyert. Mária Terézia nem viselte a német-római császári koronát, mely az idők hosszú lefolyta alatt, nem elvileg és közjogilag, de a nemzetközi gyakorlat szerint, az osztrák ház európai állásának jelvénye volt; férje is csak több év lefolyta után nyerte azt meg; de midőn a többi hatalmak, nemzetközileg, nem külön egyes országainak fejedelmével, hanem összes, válthatatlanul összekapcsolt birtokainak urával, bár minden egyes birtoklási címeinek fönntartása és megemlézése mellett, érintkeztek és szerződtek, meg volt vetve az egyik európai nagy hatalom általános elismerésének tényleges alapja, már azon időben is, midőn a „nagy hatalomnak” fogalma még elvileg körülírva nem volt, és a Habsburg-ház uralma alatt álló országok összege, csak magának az uralkodó háznak nevével, s egyes címeinek egyidejű és kapcsolatos fölemlítése által, vala jelezhető. — Ezen európai nagyhatalmi állás biztosításában és megőrzésében éppen honunk föllépésének volt főrésze. Némely újabb, nem-magyar történetírók, az 1740-ki országgyűlés jelentőségének leszállításán fáradoznak; kicsinylik a magyar anyagi segédelmet; számításokba bocsátkoznak a kiállított haderők kölcsönös magasságának és a pénzbeli áldozatok mennyiségének mérlegelésében; megütözköznek azon közjogi és nemzeti igényeken, melyekről a magyar törvényhozás, még lovagias lelkesedésében sem felejtkezett el, s a melyeket későbbi időkben és országgyűléseken ismételve hangsúlyozott; szem elől tévesztvén, hogy egy nemzet lelkesedett támogatása azon arányban nyer erőt és jelentőséget, melyben nemzeti és történelmi létének mély érzetében gyökerezik. — A részletes történetírás feladata, ezen állítások megvitatása; magasabb történelmi szempontból tagadhatatlan marad, hogy az 1740-diki országgyűlés elhatározásán és a magyar nemzet férfias föllépésén tört meg a *pragmatica sanctio* külelleneinek hatalma, és

---

³ L. Flassan: *Histoire de la diplomatie française* — hol az illető szerződéseknek és indokolásoknak szó szerinti kivonata található.

hogy általa mentetett meg a későbbi európai nemzetközi rend egyik talpköve. Érezte ezt az európai közvélemény, érezte és méltányolta az a fejedelemszony, a kiből a női kedély legvonzóbb vonásai a férfias kötelességérzet legnemesebb sugallataival egyesültek. A ki mindazonáltal nemzetünk akkori föllépését a későbbi idők és események tanulságainak alapján mérlegeli, majdnem kénytelen meggyőződni, hogy annak öntudatos politikai felismerése és fejlesztése, a nemzet nem csekély hátrányára, elmaradt. Az európai nagyhatalmi alakulás egyik hatalmas tényezőjeként lépett föl hazánk egy döntő pillanatban; de ez a magasztos szerep csak annyiban válhatott volna tartóssá, ha az, a nemzeti és közjogi állásnak szembetartása, és annak, a nagyhatalmi állás igényeivel való államférfiúi kiegyeztetése által, fejlesztetik és megerősítetik. Az udvari körökben meghonosulás, mely számos esetben a nemzeti érzelmek és hagyományok mellőzésével párosult, ép oly kevésbé volt alkalmas eszköz ezen cél elérésére, mint a közjogi rideg visszavonulás, és a nemzetiségi elszigeteltség. Harmadik Károly törvényeiben voltak nyomai az európai nagyhatalmi állásra igénybe vett magyar befolyásnak; de midőn a „statusminiszteriumnak” csak mellékesen érintett, és határozatlanul fölemlített fogalma, későbbi időkben se szabatosan körül nem íratott, se tovább nem fejlesztett, — hivataloskodási igénynyé szállított le, a mi politikai befolyásnak lehetett volna alapja, — és midőn Hazai törvényeink közvetetten befolyásunkat kiválólag csak a törökkel való békealkudozások körül kívánták érvényesíteni: a nemzetközi téren, Európa előtt, újólaj inkább egy fejlődő európai nagyhatalom elzárkózott és közjogilag kiváltságosított országa, mint hatalmának és befolyásának egyenjogú tényezője, és részeseként jelentkeztünk. Az a körülmény, hogy a nemzetközi ügyek európaszerte a szoros értelemben vett kormányzó körök elhatározásai és vezérlete által döntettek el, (miről Lengyelország felosztásának története legjelentékenyebb bizonyosságul szolgál), míg a kitörő francia forradalom túlnyomó befolyást biztosított azokban a népeknek, nem annyira érdekeik, mint szenvedélyeik érvényesíthetésére, — ez a körülmény lehetővé tette, hogy a magyar közéletben a nagyhatalmi szempont mindinkább mellőztetett, s megkönnyítette, némi tekintetben, az ország politikai feladatait, élénkítette, leginkább József császár uralkodása után, a belső nemzeti életet, erre irányozván, ebben központosítván, az ország minden erejét, biztosította némileg a közjogi és közigazgatási önállást; de a politikai értelem és tevékenység azon összhangzatos fejlődésének rovására, mely egy nemzet valódi jelentőségének egyik főföltétele, és így, történetírásunk is, a Mária Terézia korszaka óta keletkezett világrendítő eseményeket, fejleményeket és azok hatásait, nagy részben csak felületes általánosságban, egyik vagy másik európai párt szempontjából tekintette, s megoldatlanul hagyta azt a feladatot, hogy szorosabb összeköttetésben mérlegelje az európai fogalmat és áramlatok behatását hazánk felfogásaira. A jelenkornak maradt fönn ezen nehéz történeti föladat megoldása.

II.

A XVIII-ik század első negyede nagy részben bevégezte azon államcsoportosulásokat, melyeknek alakítása körül forgott kiválóan az utolsó ötven év politikai és katonai élete. Az utrechti és badeni béke után, melyet hazánkban a szathmári béke megelőzött, látszólagos nyugalom állott be, melyet az osztrák örökösödési és az avval benső kapcsolatban álló hét éves háború, tetemesen megzavart, de anélkül, hogy a már bevégzett nagy állami alakulásokat alapjokban és életföltételeikben megingatta volna.

Egy új hatalmi tényező keletkezett Poroszországban; jelentőségében még némileg az uralkodó, jelesen II. Fridrik egyéniségétől föltételezett, de melynek alapja már a nagy választófejedelem ideje óta elég szilárdan meg vala vetve, hogy minden nagyobb európai combinációnak fontos tényezőjévé legyen. Mind inkább növekedett Nagy Péter óta az orosz birodalom belfejlődése, terjeszkedése, nemzetközi befolyása is. De az általános európai solidaritás eszméje és érzete nem vala még oly mértékben kifejlesztve, hogy teljesen megértesse az államférfiakkal és a politikai világgal azon súlynak jelentőségét, melyet ezen, európai állása tekintetében aránylag új hatalom, a nemzetközi események és viszonyok mérlegébe vetni hivatva leend.

A nyugat vezérállamai általában inkább az ideiglenes céljakra nézve előnyös vagy hátrányos tényezők, mint az állandó államalkotások szempontjából fogták föl az európai keleti népek és országok állását. A római szent birodalom keleti és éjszaki határain eszközöket és támaszokat kerestek, nyugat és közép-európai céljaik valósítására, — hazánkban, Lengyelországban, Svécziában, Dániában és Oroszországban is, de nem vették szemügyre, hogy ez utóbbi eszköz rövid idő alatt önálló és öntudatos tényezővé fog válni, és közvetett befolyását a világrész sorsára közvetetten döntő behatásig fejleszti.

Az akkori nemzedék többsége alig gyanította, például, hogy a tescheni béke távol fekvő kezese, ki némileg „honoris causa” és a többi hatalmak kölcsönös féltékenységé miatt kéretett föl azzá, — harmincnégy évvel később (1780—1814), a continenst újolag szabályozó párisi szerződéseknél majdnem a vezérszerepet fogja vinni.

Ismeretes mondás, hogy a geographia a komoly nemzetközi politikának főalapja, és lépései látszólagos rejtvényeinek legtöbb esetben megbízható magyarázója. A nyugat-európai hatalmaknak, melyek a XVIII. század első felében a politikai actiót kezdeményezték: a nemzetközi viszonyok e terén nem volt közvetlen geographiai érdekek Európa keleti részében. Nevelte e tekintetben gyakorlati közönyüket a távolság, melyet a közlekedés akkori nehézsége és lassúsága kétszeresen érezhetővé tett. Csak a tengeri út előnye gyakoroltak e tekintetben politikailag is módosító behatást. Lengyelország sorsa is sokkal élénkebb ellentétet, sokkal komolyabb bonyodalmakat idézett volna elő a nyugoti és éjszaki hatalmak közt ha határait ép úgy tenger környezi, mint az ozmán birodalom tartományait.

Hazánkban a szathmári béke, a „pragmatica sanctio” elfogadása és Mária Terézia kormányának első időszaka tetemesen megváltoztatta a külviszonyok iránti fölfogást és csökkentette az azok iránti érdeklődést. Természetes következménye volt ez a viszonyok módosulásának és a kedélyek lecsillapulásának.

Mint e tanulmányokban már érintettük, a westfáliai békét követő idők óta a magyar külpolitika, a mennyiben a császári udvar politikájával önálló ellentétben működött, a nemzetközi viszonyokban mindig csak közjogi és belügyi igényeinek keresztülvitelére keresett támaszt. De a hol a nemzetközi viszonyok főleg ily belügyi szempontból tekintetnek és vezetnek, bármily fontosak és jogosultak legyenek is ezek, az ily politika, a nemzetközi érintkezések terén, kivált hatalmasabb szövetségesekkel szemben, rendszerint csak az idegen külügyi érdekek és irányok keresztülvitelének emeltyűjeként szolgál. És pedig természetesen, mert semmi belső valódi összeköttetés nem létezik ily nemzeti és közjogi aspirációk és azon nemzetközi tér és eszközök közt, melyen és melyek által az előbbieket létesíteni szándékoltnak.

Ép azon arányban, a melyben hazánk külpolitikai érdekeltsége a nemzetközi viszonyoknak a belmozgalmakkal való összeköttetésétől volt föltételezve, kellett ezen érdekeltségnek csökkennie, midőn e mozgalmak lecsillapultak.

Az országnak e hangulata, mely csak az 1790-ki és némi mértékben az 1811. országgyűlések alatt engedett más érzelmeknek és fölfogásoknak, megfelelt egyébiránt az akkori Európa általános irányának. Az 1740-ki országgyűlésnek lelkesedett föllépése volt majdnem ötven éven át az egyedüli esemény a continensen, mely a politikai dolgok menetére és végfejlődésére, mint nemzeti és alkotmányos tényező, gyakorlott döntő befolyást. Maga a nagy francia forradalom, mely alapjaiban megingatta a monarchikus intézményeket és az addig fönnállt társadalmi állapotokat: közvetetten hatásában egy időre csak fokozta a katonai és diplomatiái kabinet-uralom hatalmát, mely a XVIII. század második felét jellemzi. A célok, melyek akkoriban Franciaországban szem előtt álltak, az uralkodó szellem és a vezérlő szenvedélyek sok tekintetben ellentétesek voltak a legközelebbi idők irányával, de a

gépezet, az eszközök, melyekkel e célokat keresztülvinni szándékoztak, megtartották a központosított, absolut kormányhatalom jellegét. Mellőzve a rémuralom vezérei dictaturáját, mely a nemzeti conventben csak vért szomjazó chorusát kereste és találta, a directorium férfiai sem tértek el a régi cabinet-politika hagyományos eszközeitől és combinációikat szint azon föltevésekre építették, melyek az előbbinek alapul szolgáltak. Napóleon lángeszű zsarnoksága világszerte eltörülte vagy elnémította a politikai szabadság régi intézményeinek maradványait, míg szenvedélyes lelkesedéssel ki nem törtek ellene a népzélmények, melyek mélyebben vannak gyökerezve az emberi természetben, mint a működésüket szabályzó politikai intézmények.

Valahányszor a történelem menetében a nemzetek belélete fejlődésének rendszeres folyamát a különbözetek, a nemzetközi combinációk, a háborúk és diplomáciai tárgyalások váltják föl, — mely utóbbiak gyakran csak a békés hadviselés egy nemét képezik, annak minden szellemi kellékeivel és föltételeivel, — háttérbe szorul a politikai testületek vitatkozásainak jelentősége és hatalma. Oly történelmi időszak, melyet főleg a föntebbi föladatak és irányok jellemeznek, mindig a központosított kormányhatalomnak és kormányactionak volt időszaka és mindig az is lesz, bármennyire fennmaradjon is a politikai szabadság intézményeinek külalakja. Így volt ez magában Angliában az első Pitt, így a francia háborúk idejében, és ha az amerikai fölkelés korszakának parlamenti története — nem épen Anglia előnyére — eltérő képet mutat, nem szabad szem elől téveszteni, mily szoros összeköttetésben állott e fölkelés az angol politikai szabadság alapjainak és vezérelveinek a politikai pártok iránya szerinti eltérő fölfogásával és értelmezésével.

E behatásokat és szempontokat kell figyelembe vennünk, ha hazánk történelmének azon időszakára pillantunk vissza, melynek kezdetét és végét egy részről az aacheni, más részről a párisi békekötés meg a bécsi congressus jelzik (1748, 1814, 1815). Az utóbbit követő tíz esztendő, az 1825-ki országgyűlés megnyitását, átmeneti korszakot képez, mely félig a lejárt események, félig az újonnan fejlődő elméletek befolyása alatt áll és ép ezért fölváltva mind kettőnek jellegét magán viseli.

A korszak általános iránya magyarázza azon látszólagos nyugalmat, mely hazánk politikai történetét a XVIII. század harmadik negyedében jellemzi, és a melyet az 1764-ki országgyűlés nagy részben eredménytelen vitái csak rövid időre szakítottak félbe. A fejedelmi és kormány-hatalom szilárdulása, a közjogi kérdéseknek, kiegyezkedés vagy legyőzés útján történt háttérbe szorítása: kiváló fontosságot biztosított a gyakorlat, a közigazgatás, a kormányzati szervezet kérdéseinek. A közelebb lefolyt századoknak viharos, — és hazánkban, nemzetiségünk elszigeteltségénél, geographiai fekvésünknel s létföltételeink gyakran ellentétes természeténél fogva kétszeresen viharos — alkotmányos harcai nem képezték és nem képezhették a föntebb jelzett föladatak megoldásának alkalmas iskoláját.

Hozzájárult, hogy a continensen a politikai jog nagy részt a társadalmi kiváltság alakjához volt kötve, és hazánkban inkább mint valahol.

Világszerte emelkedő félben volt azon szellemi irány, mely e kiváltságok jogosultságát és üdvösségét kétségbe vonta, s az ez iránti meggyőződést, legalább elméletileg, sokaknál megingatta azok közt is, akik a történelmi kiváltságos jogok képviselői voltak. Ily befolyások és irányok segítették elő azon politikai közönyösséget, mely az állami hatalom központosításának és egyeduraságának egyik főtenyezője volt. Végkövetkezésképp volt az ama szellemi mozgalomnak, mely a politikai élet terén félbeszakasztván a történelmi folytonosságot, ennek mérséklő hatását majd mindenütt véstesen megbénította akkor, midőn az amerikai fölkelés és a francia forradalom befolyása alatt ismét fölébredtek a politikai szabadság érzete és igényei. És éppen, mert ezeknek történelmi alakja, hagyományos gyakorlata s a nemzetek jellemét érlelő befolyása már majd mindenhol veszendőbe ment, az elvont elméletekben kereste az új szellem, a század utolsó tizedében, aspirációi létesítésének azon alapjait és eszközeit, melyeket a fönnálló állapotokban többé föl nem találhatott. Rousseau Társadalmi szerződésének csalékony logikája vált akkoriban, Európa nagy részében, a politikai világ legfogékonyabb és legszenvedélyesebb elemeinek hitágazatává, melynek tekintélyére élénkebb hivatkozások történtek mint akár a „magna chartára” vagy az „arany bullára”. De e viharos időket közvetlenül egy hosszabb politikai szélcsend előzte meg, mely egyenes ellentétben állt a szellemek forrongásával az eszmei viták minden terén. A szélsőségekig menő philosophiai irányok, a legmerészebb államszervezeti combinációk, a positiv vallások alapjainak megtámadása, minden fönnálló társadalmi viszonyoknak majd egyenes, majd közvetett, hol komoly és szenvedélyes, hol gúnyos és tréfás bonczolgatása, egy közel álló dissolutió és kiszámíthatatlan átalakulás mindezen előjelei és tényezői: karöltve működtek a hatalom képviselői iránti hódolattal és annak pajzsa alatt. Nem volt soha a forradalmi udvaronckodásnak nagyobb, szellemdúsabb, mulattatóbb mestere mint Voltaire, ki minden éleslátása mellett is aligha sejtette, hogy ő egyszersmind az anyagi forradalom úttörője, amitől valószínűen ép úgy megdöbbenve fordult volna el, mint például Gibbon.

A kornak e fönt jelzett iránya magyarázza nagy részben annak némely eseményeit is, melyeknek történelmi fölfogásában és megítélésében talán nem mindig fordított kellő figyelem e befolyás méltányolására. Ilyen például Lengyelország első felosztása.

Annak eszméje nem volt új. Már a XVII. században találkoztunk hasonló irányú tervekkel.⁴ Bírálataiban nem lehet egyébiránt a jelen szempontjából kiindulni vagy megfordítva, az akkori események fölötti nézeteket a jelenleg államilag és nemzetközileg fönnálló viszonyokra átvinni. Szint oly helytelen — ami pedig többször megesett — ha azt a történelmi kérdést, ki volt e fölosztás legelső megindítója és főtényezője, a jelenkor politikai rokon- vagy ellenszenveinek szempontjából akarnók megoldani. Az újabb kutatások és közzétett okiratok majdnem kétségtelenné teszik ugyan, hogy Katalin császárné és az orosz kormány politikai kombinációiban Lengyelországot éveken át, vagy csak látszólagosan független, tényleg vazall államnak vagy compensationális anyagként tekintették és azzá minden eszközökkel előkészítették; hogy II. Frigyes ez előtte ismeretes politikai szándékokat és irányokat egy adott pillanatban más politikai veszélyek elhárítása végett s egyszersmind némi rég táplált területi aspirációinak valószínűsítésére fölhasználta és kivitelüket Henrik herceg pétervári küldetése alatt kezdeményezte és siettette; míg József császár a szepesi városok kétségtelen jogcímen alapuló visszaváltása kérdésének idétlen föllevenítése által mind ez osztályozási és foglalási vágyaknak ürügyet szolgáltatott s valószínűsítésüknek lendületet adott; mind a mellett a történelmileg és politikailag jellemző fővonás mégis mindig nem annyira ez érdekes részletek szövevényes fonalaiban, mint azon tisztán hatalmi és előnyöségi szempontokban keresendő, melyek a fő cselekvők eljárását jellemezték és vezérelték s az akkori közvélemény döntő tényezőinek körében aránylag csak igen kevés ellenzésre és gáncsra találtak. — Kialvó félben volt akkor világszerte azon történelmi érzék és a pozitív jog azon kegyelete, mely az egyes nemzetek és országok fönnállásának leghathatósabb biztosítója.

Mária Teréziának hosszabb idegenkedése ez egész politikai actiótól és azon szívós ellentállás, mellyel e tervek ellen szint oly nemes, mint némelykor naiv kézírataiban és jegyzékeiben nyilatkozott, míg magát végre — ámbár meggyőzötve nem volt, — fia és politikai tanácsosainak indokai által legyőzötten engedte:⁵ mind e belharcok csak egyéni jellemének és nemes kedélyének voltak kifolyásai, nem pedig az akkor uralkodó politikai iránynak és elvi fölfogásnak következményei. Azon többször idézett szavai: „Ez oly igazságtalan és oly egyenetlen osztály” (la partage si injuste et si inégal) melyekben csak a rosszakarat található a politikai képmutatás színét: első részökben szíve érzelmeinek és jogérzetének, más részökben az uralkodó politikai eszmemenetnek adnak kifejezést, mely utóbbiaktól a tények mezején nem szabadulhatott, midőn magát arra lépni kényszerítve látta. Alig van valami adatunk arról, mily benyomást gyakoroltak hazánkban e határaihoz oly közel fejlődő események. 1764-től egész 1790-ig nem volt országgyűlés s a magánkörök fölfogása levelezések, egyéni följegyzésekben és emlékiratokban nem igen jutott még eddig a közönség tudomására, de azon túlnyomóan ügyvédi szellem, mellyel a galicziai kérdést országgyűléseink sok éven át tekintették és emlegették, gyaníttatja, hogy e részben az uralkodó fölfogás az Európában uralkodó hatalmi és előnyöségi szempontokból Magyarországon sem volt igen eltérő.

József császár egyéniségének és kormányzatának helyes fölfogása és megbírálása sok tekintetben nehéz történelmi föladat. Jellemében és cselekedeteiben sok ellentétes elem befolyása nyilvánul. A közjó és az emberiség iránti önfeláldozó buzgalom, az elvont emberi jog és méltóság iránti tisztelet, az egyéni kötelességérzet nemes sugallata és követelményeinek fáradhatatlan teljesítése, kiegyezetlen ellentétben áll nála a pozitív történelmi jog és a nemzeti érzelmek félreismerésével, a történelmi kegyeletnek és érzéknek hiányával s az autocratiái hatalom azon rideg hangsúlyozásával, melyet annál kíméletlenebből gyakorlott, minél kevésbé tekintette azt személyes joga vagy uralkodói érdeke kifolyásának; minél inkább kereste abban kiválóan a közjót összefoglaló államhatalomnak a gondviselés által személyére bízott eszközét. A külföld történelme nem tekinti őt nagy uralkodónak és kik emlékének kedveznek, főleg csak belkormányzati szándékainak nemességét emelik ki. A nemzet- és alkotmány-ellenes eljárásnak benyomása fűződik hazánkban emlékéhez, ámbár az idők és eszmék fejleménye méltánylatot és rokonszenvet biztosított számos intézkedéseinek és az általa képviselt eszméknek, melyek saját korában élénk ellenszennvel találkoztak s csak a művelt körök egy csekély töredékénél tarthattak némi elismerésre számot.

Bizonyos legendái fény vagy ellenszenn környezi ellenben nevét a monarchia német és szláv országaiban, és pedig elleneinél épp úgy, mint túlnyomó számú tisztelőinél: a véleményáryalatok és pártok eltérő fölfogásai s álláspontjai szerint fölváltva a fölszabadító, vagy a régi államrend megingatója hírnevének fénye vagy gáncsa. Valamint a modern osztrák szabadelvűség férfiai gyakran védszentjökként említik azt a fejedelmet, akinek általános szellemi iránya és számos közjogi intézkedései közel állottak ugyan meggyőződéseikhez, de autocrat eszmemenete és eszközei a politikai szabadságnak általok hirdetett és sürgetett tanaitól és alakjaitól távol estek: viszont számos conservatív körök, némelykor ellentétes értelemben, hódolnak a legendának, József császár rendszerének szelleme elleni ellenvetésöket kormányzatának minden, még oly intézkedéseire is kiterjesztvén, melyek csak az élet

⁴ Koch et Schoech: *Histoire des traités* etc.

⁵ L. Arneth: *Maria-Theresia's letzte Regierungsjahre* és *Correspondance de l'imperatrice Marie-Terése avec le comte de Mercy-Argenteau*.

és az államrend követelményeinek kifolyásai, és melyeket ők magok jelenleg gyakran teljesen igazoltaknak és természetszerűeknek tekintenek, anélkül, hogy magoknak alkotójok és keletkezésük kora iránt számot adtak volna.

Volt egyébiránt bizonyos rokonszenv és érintkezés József császár egyéniségének némely jellemvonása, és az osztrák német népsajátosságai közt. Aki azon számos adomát elemezi, melyek e korból még most is a nép és kivált a középrend száján forognak, könnyen meggyőződhetik, mennyire összevágott az uralkodó könnyen föllobbanó de céljaiban gyakran változó tevékenysége, érzelmének fogékonysága, — mely egy részről a kedélyességét s más részről a szenvedélyes fölhevülést ki nem zárta, — a fölületesség bizonyos neme fölfogásban, ítéletekben és elhatározásokban, mely benne ép oly félreismerhetetlen, mint az az erély, mely inkább a pillanatnyi fölhevülésnek, mint az öntudatos következetes szívósságnak erélye: mennyire összhangzásban álltak a császárnak eme személyes tulajdonai és gyöngéi alattvalói egy részének népjellemével.

Azon szűk társadalmi körben, melyet örömet maga körül gyűjtött⁶, minden bensőségi viszony és baráti ragaszkodás dacára, nem tudott magának mindig tartós rokonszenvet biztosítani; némely politikai és vallási fölfogás ellentétein kívül volt abban része a szellemi egyensúly némi hiányának, mely változékonyságban, szenvedélyességben vagy nyersségben nyerte kinyomatát. De egyéniségének szellemi hatását mégis fölötte jellemzik éppen ama kör egyik hölgyének, ki vele gyakran ellentétben állt, Lichtenstein Eleonóra hercegnőnek a császár halála után írt eme szavai: „A szegény boldogult császár sokszor vég nélkül bosszantott minket, de mily mozgalmat, mily életet, mily tüzet, mily jogérzést kölcsönzött mindenkinek. Akkoriban nem lehetett eleget írni vagy beszélni új dolgokról, most mindenki megbénítottnak látszik.”⁷

Ez élénkítő szellemi befolyás jelezte főleg uralkodói tevékenységét és jelzi még jelenleg is szerepét a történelemben. De se az élénkítő, se az élénkítendő elemek e szerep keresztülvitelére és eredményeinek tartós biztosítására sok tekintetben nem voltak kellően előkészítve. S mivel az uralkodóban és a népben hiányzott az előkészület oly reformkísérletekre, aminők célba vették, ez volt egyik fő oka azok nagy sikertelenségének; ez előkészületlenség vezetett számtalan félreértéshez, ballépésekhez és végre az államgépezet veszélyes megingatásához és pedig annyival inkább, mert főleg hazánkban és Belgiumban, a számba veendő politikai tényezők fölfogásainak, nemzeti és jogérzelmeinek teljes ignorálásával és gyakran kihívó megsértésével párosult. Az a felületes és elbizakodott rationalismus, mely József császár környezetében fejlődött és eszmemenetén hatalmat vett, s melyben meg volt a francia philosophia minden káros és veszélyes oldala, a nélkül, hogy annak irodalmi előnyeire igényt tarthatott volna, még ott is, hol helyes fölfogásnak vagy nemes célokak akart szolgálni, hatásában megtört azon nemzetiségi, történelemjogi és vallási érzelmeken, melyeket se meg nem ismert, se meg nem értett.

Valamint a mai időben az úgy nevezett „realis érdekt”, úgy akkoriban a philosophiai hasznosság és egy felületes logika követelményei akartak kizáróan a politikai működés és állami vezénylet tényezőiként tekintetni. És valamint jelenleg gyakran nem veszik szemügyre, hogy emberi dolgokban az emberi kebel természetszerű mélyén gyökerezett érzelmei szintén a reális elemek közé sorozandók, úgy nem vétetett számba a múlt század utolsó negyedében, hogy, Hamlet szavai szerint: „számtalan dolog van, melyről philosophiánk nem is álmodik.”

József császárnak nemzetközi politikája nem állott e fönnemlített philosophiai irány befolyása alatt; de kétségkívül hatott arra is szellemének és kedélyének azon fogékonysága, mely a külbenyomásoknak túlnyomó hatást engedett szándékaira és elhatározásaira. II. Frigyes példája, hódításai, terjeszkedései már fiatalságában majdnem egyaránt kihívták ellenszenvét és hódolatát ama katonai és államférfiúi tulajdonok irányában. E hódolattól az utánzási hajlam nem igen eshetett távol; és ami egyéni érzelem vagy aspiráció volt, újabb támaszt talált azon indokokban, melyeket az európai területváltozások és a fönnállott nemzetközi súlyegyen megingatott alapjai szolgáltattak. De mi a porosz királynál kezdettől fogva lángeszűen fölfogott, mélyen átgondolt és vas következetességgel keresztülvitt államalkotási és terjesztési terv volt, csak általános aspiráció maradt császári vetélytársánál, ki fölváltva a legeltérőbb elveknek hódolt; majd Baviára, majd a keletre vagy Lengyelországra pillantott; nemcsak az eszközöket változtatta több ízben, de a végcélokat is s ezáltal a megbízhatatlanság, a kapzsiság és az ingadozó nyugtalanság hírért szerezte oly politikának, mely magában majdnem mindig őszintébb, mérsékeltebb és jogosultabb volt, mint azon hatalmaké, melyek azt megtámadták, s csak védelemként vagy az erőkiegyenlítés szempontjából járt azon nyomokon, melyeket sikeres példájok kijelölt.

Bénítóan és megzavaróan hatott kétségkívül az ausztriai ház egész külügyi politikájára azon félszeg viszony, melyben József mint római császár és uralkodótárs anyja irányában állott, ki országai tényleges uralmát még vezérlette és avval együtt minden

⁶ Az ú. n. öt dáma: Clary, Kinsky, Lichtenstein Eleonora és Leopoldine hercegnők, Kaunitz grófné, Lascy tábornagy és gróf Rosenberg főkamrás.

⁷ Wolf: - *Fürstin Eleonore Lichtenstein* 226. l. Lichtenstein E. hercegnő nővérének Kaunitz grófnőnek.

reális hatalmi tényezőkkel intézkedett. Félszeg állások gyakran éreztetik utóhatásukat a jellemre, kedélyre és eszmefejlésre, még akkor is, midőn az illetők már teljesen fölszabadultak bilincseikből. És ha Mária Terézia családi körének újólágy közzétett számos levelezései, fiát e gyöngéd és kényes viszonyokban nem tüntetik is fel mindig szeretetreméltónak; ha az olvasó rokonszenve épp oly gyakran fordul a gyakran mélyen sebzett asszony csak nehezen leküzdött panasza felé, mint ítélete meghajol nézeteinek józansága és érzelmeinek nemes egyszerűsége előtt: az elfogulatlan elmélkedés még sem fogja félreismerni azt, hogy egyes esetekben a császári fiú béketűrése és kegyeleme rendkívüli megpróbáltatásoknak volt kitéve. Így például a bajor örökségi bonyodalmak alkalmával, midőn negotiatióinak tudtán kívül és háta mögött egészen új fordulat adatott, melyről csak akkor értesült, midőn a megoldások eredeti szándékától és lépéseitől teljesen eltérő irányban már biztosítva voltak.

Van valami mélyen megható ez annyi magasztos tervekkel, annyi nemes kísérletekkel kezdeményezett uralkodói élet megszakadásában, és eredménytelen megghiúsultában majd mind annak, amit teljes odaadással, ritka tevékenységgel és fáradhatatlansággal célba vett; de ha terveinek megghiúsulta mély fájdalommal töltötte is el az idő előtt haldokló fejedelmet, vigasztalásául szolgálhatott, hogy minden intézkedései között, melyek megszüntetését és visszavételét elkerülhetetlennek tapasztalta, éppen azt a kettőt tarthatta és tartotta fenn — a vallási türelemre és a jobbágyok állapota szabályozására vonatkozó rendeleteit, — melyek kormányrendszere tévedésein kívül és felül állottak, és kormányzati szándékainak alakilag egyedül fennmaradó, de egyszersmind legnemesebb és legjótékonyabb tanúságát képezték.

József császárnak halála és II. Leopold trónralépte a nagy francia forradalom első fejleményeivel esett össze. Bár mily aggodalommal tekintették is azt az európai udvarok és kormányok: mélyebb, nemzedékekre terjedő jelentőségét kezdetben csak kevés államférfi fogta föl teljes mértékben, és némelyek hajlandóknak mutatkoztak hagyományos kisszerű politikai kombinációkat építeni egy oly társadalmi tűzvész terjeszkedésére, mely rövid idő lefolyása után saját állami épületeiket is lángba borítással fenyegette. Tagadhatatlan egyébiránt, hogy a francia forradalom kezdetén, a Franciaországgal határos német tartományokat kivéve, inkább csak szűkebb körökre szorítókozó eszmei hatása, mint gyakorlati befolyása volt. Hazánkban maga az 1790-ik országgyűlés szolgáltatta ennek bizonyosságát. Bármily viharos volt is annak kezdete, bármily ingerült ellenzékeskedéssel találkozott is a kormány, az uralkodó hatalom jogalapja kényes kérdésének fölállítása és szenvedélyes megvitatása daczára, — ámbár az államéletnek majdnem minden institúciója többé-kevésbé kérdés alá vétetett és egy nehezen áthidalható úr választotta el a ténylegesen fönnálló viszonyokat a nemzet törvényes jogigényeitől és fölfogásától: — a budai és pozsonyi országgyűlési tanácskozásokban, a mind nagyobb mérveket öltő francia forradalom eszméinek és eseményeinek néha észlelhető gyöngye visszhangja minden komolyabb jelentőség nélkül hangzott el.

Jellemző e tekintetben egy, a régiebb nemzedék körében gyakran fölhozott országgyűlési adoma. Batthyány hercegprímás a pozsonyi hídon néhány, francia divat szerint, a népfölséget hangoztatni szerető képviselőt kik esős időben gyalog jöttek eléje, pompás hintájának kényelmes párnáiról ily szavakkal szólított meg: „és felségeitek gyalog?” („et vestra Majestates pedes?”). Nem kellett azon fogadtatástól tartania, ami ilyféle szavakért Versaillesban vagy Parisban várta volna, ahol e félig kedélyes, félig gúnyos szavak bizonyára roppant ingerültséget, talán népfölség-sértési vádat idéztek volna föl, melynek a dolgok fejleményével a legkomolyabb következtetései lehettek volna; míg Pozsonyban még az illetők is legföljebb némileg nyers és gögös, de találó nagyúri tréfának tekintették azt.

Az országgyűlésen a francia eszmék iránt — amennyiben nem annyira a politikai szabadság mint bizonyos közigazgatási és társadalmi átalakulásoknak az akkori philosophia szellemében való keresztülvitelére irányultak — talán nagyobb volt a titkos rokonszenv és fogékonyság a kormány meghittjei mint az ellenzék soraiban. De amily kevés volt azon eszmék visszhangja és utánczása, annál komolyabb volt a nemzeti fölfogás és jogigények politikai jelentősége, és II. Leopold tanácsosainak államférfiúi belátását semmi sem tanúsítja inkább, mint hogy a külszín és phrázisok daczára föl tudták fogni az irányok e különbségét és e helyes fölfogáshoz az országgyűlési tanácskozások minden viharos fejleményei közt tántoríthatatlanul ragaszkodtak. E tanácskozásoknak nemcsak a nyilvános vitákat, de az események titkos rugóit, a főcselekvők jellemét, szándékait, lépéseit megismertető részletes története még megírásra vár, bár félő, hogy ahhoz az adatok, személyes följegyzések, bizalmas levelezések stb. csak gyéren lesznek föltalálhatók.

Csak az akkori magyar politikai mozgalomnak e fönn jelzett, előítélet nélküli, higgadt és tárgyilagos fölfogása képesítette a fejedelmet és kormányát az 1790-ki országgyűlés közvetítő és kibékítő föladatának szerencsés megoldására.

Mert közvetítő munka volt lényegében az 1790—91-ki törvények alkotása is, melyek e tekintetben, bár szabatosabb alakban és határozottabb kitételekkel, a magyar törvényhozás hagyományos útjain jártak, és így azon hátránytól sem voltak mentesek, hogy az

ellentétes kiinduló szempontokat és fölfogásokat inkább csak alakilag, mint bensőleg egyenlítették ki, az eltérő magyarázatoknak és így a félreértéseknek és viszálykodásoknak tág tért hagyván.

Ily közvetítő politikai alakítások csak akkor hozzák meg teljes mértékben üdvös gyümölcsüket, ha, amit a közvetítés szelleme alkotott, azt a közvetítés szelleme kezeli is; és ha a kormányzati, valamint az alkotmányos képviseleti jogok gyakorlatát, a tárgyilagosság és méltányos mérséklet azon szelleme vezeti, mely a rideg logikai következtetéseknek a végletekig menő sürgetéséről lemondani kész és képes.

A francia forradalom folytán az ellenkező politikai táborokban világszerte kifejlődött logikai ridegség hazánkban sem engedte, hogy az 1790—91-ki törvények minden irányban békésen szüljék meg azon megoldásokat, melyeknek csírái bennök föltalálhatók. De fönnmarad azon érdemök, hogy a kor fölfogásainak határai közt Európának egy viharos, a politikai és társadalmi szenvedélyek által fölvillanyozott történelmi időszakában a legnehezebb körülmények közt és a leghátrányosabb előzmények után föntartották és biztosították a korona tekintélyét, hatalmát, a nemzet jogait, az uralkodó ház törvényes, válthatatlan kapcsolatban álló országai hatalmi állásának és létének mellőzhetetlen föltételeit s egyúttal kijelölték a gyakorlati haladás irányzatát, és előkészítették eszközeit.

A külviszonyok kétszeresen szükségessé tették e kiegyenlítő politikát. József császár, midőn minden kísérletét meghíúsítva látta, hogy az európai területi változásokkal szemben a monarchiának közép Európában azon kárpótlásokat megnyerje, melyeket a XVIII. század politikusai a hatalomarány föltartására vagy helyreállítására oly annyira mellőzhetetlennek tekintettek, nem kételkedhetvén más részről, hogy Katalin császárné eltökélte Törökországot megtámadni, és nem alap nélkül tartván attól, hogy a háborús események folyama az erők súlyegyenét keleten és monarchiája hátrányára megzavarandja, 1787 végén, mint az orosz császárné szövetségese hadat izent a portának. A háborúnak az első évben szerencsétlen vezérletét és menetét Laudon fényes hadjárata váltotta föl, Nándorfehérvár Szerbország nagy részével, Moldva és Havasalföld vissza lőn foglalva; a passaroviczi béke vívmányainak visszaszerzése, a gyászos nándorfehérvári béke következményeinek eltörlése, már majd biztosítottnak vala tekinthető. És e területi előnyöket nem lehet a mostani viszonyok szempontjából megítélni. Egészen különböző alapokon nyugodtak a XVIII. század végén az európai államok hatalom viszonyai, mint nyugodnak a XIX. század ismételt területi megrázkódtatása után; a nemzetiségi irányok, melyek jelenleg minden politikai kombinációnak egyik fő tényezőjét képezik, akkori időben a nemzetiségi érzelmek az illető fajok műveltségi és nemzetiségi fejletlensége mellett alig voltak tekintetbe veendőek. A monarchia határainak azon időben és a nyers katonai előnyök alapján történt terjesztése nemcsak tetemes geographiai, hadászati, kereskedelmi előnyökkel járt volna, de fölötte valószínű, hogy a nemzetiségi fejlődés egészen más irányt nyer, mint ami jelenleg jelzi, ha a reichenbachi egyezmény és a sistowi béke nem vezetnek egyszerűen a háború előtti „status quo” helyreállításához.

A tengeri hatalmakkal szövetséges porosz kormány, — akármily gyűlölettel viseltettek is egyes főemberei és diplomatái: Herzberg, Lucchesini, Diez, Ausztria ellen — nem ellenezte volna a passaroviczi béke határainak helyreállítását, de minthogy ebbeli javaslata Galiczia nagy részének Lengyelország számára való átengedésétől volt föltételezve, és így Poroszországnak is több területi engedményeket kellett volna Lengyelország részére tennie, jelesen Thornról és Danczkáról lemondania — az ellentétes érdekek alig kiegyenlíthető összeütközése közepett, a tengeri hatalmak által sürgetett „status quo” helyreállítása mutatkozott a kölcsönös kiegyezkedés legegyszerűbb eszközének. Leopold császár a maga részéről készen mutatkozott e megoldást elfogadni; nem (mint Sybel és Häusser állítják, kiknek föltevéseit az újlag közzétett egyidejű bizalmas osztrák diplomatai oklevelek teljesen megczáfolják) mert minden áron meg akarta Poroszország területi terveit hiúsítani, hanem mert főczélja volt mindenképp szétosztani az ellenséges szövetségeknek országai fölött mind inkább tornyosuló felhőit és biztosítani azon külbékét, mely hazánkban épp úgy, mint Belgiumban, sőt, bár kisebb mértékben, többi országaiban is, a mélyen megingatott belbéke helyreállításának mellőzhetetlen föltétele volt.⁸

A nemzetközi bonyodalmak legkomolyabb és sajnálandóbb oldala abban mutatkozott, hogy azok támaszt találtak a belső elégedetlenségben. Semmi sem jelzi inkább egy kormány-rendszer hibáit, semmi sem itéli el inkább irányát, mint ha az állami érdekek érdeke a külföld irányában eltompul, és a népek elégedetlensége, ellenséges hatalmak megtámadásainak vagy cselszövényeinek szolgál támaszul. Vészteljes kórállapot ez, rendszerint az államok bukásának előjele és tényezője, ha idejekorán nem orvosoltatik; de más részről a hazafiságnak téves és veszélyes iránya, ha nem szakít nyíltan a létező viszonyokkal és mégis az állam sebeinek orvoslására azoknál keres segédelmet, kik annak létezését vagy területi épségét támadják meg. Ismételve

⁸ Lásd Vivenot: *Documente zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Oesterreichs*. I. k.3., 11., 14. és Anhang: 477—537. 1 Sybel: *Geschichte der Revolutionszeit*. I. k. II. könyv, 2. cikk 172—187. 1. és Häusser: *Deutsche Geschichte etc.* I. k. II. könyv. 221—266. 1.

találkozunk e vészes irány tanúságaival hazánk évkönyveiben; kétségkívül nagy részben az országot nem értő és nemzetközi érdekeit vele megértetni nem tudó kormányok hibájából; de a káros eredmények ily viszonyokban mindig azonosak. A Poroszországgal kaczerkodás nem vezetett e tekintetben kedvezőbb eredményekhez a XVIII. század végén, mint vezetett volt a Franciaországgal való érintkezés ugyanazon század kezdetén és a XVII. század második felének lefolyása alatt. Fridrik Vilmos király személyes jóakarátának némely tanúságain kívül, a vezérlo porosz államférfiak, titkos közlésekben, épp úgy, mint XIV-ik Lajos és tanácsosai hazánkat mindig csak eszközként tekintették az osztrák ház nemzetközi állásának megingatására s elégedetlenség és ellenséges indulatok fegyvereként akarták fölhasználni, nem pedig, mint sokan remélték, bajainkat nemzetközi befolyással orvosolni.

A politikai viszonyok és dolgok természete hozza ezt magával, és történelmünk évkönyvei bő tanúságot nyújtanak e természetes szabály hatásáról. Midón II. Leopold, békítő és kiegyenlítő jelleme s eljárása daczára, reichenbachi megbízottjait értesítette, hogy a magyar országgyűlés által, az ott összegyűlt congressushoz, anélkül, hogy a király beleegyezése kikérte volna, állítólag küldetni szándékolt magyar követeket a határszélen megállíttatni (vagy elfogatni) eltökélte:⁹ csak bizonyosságát adta azon uralkodói kötelességérzetének mellyel az ország jogait épp oly annyira méltatta, mint a pártszenvedély túlkapásait nyugodtan és erélyesen megfékezte.

Míg az európai fejedelmek és cabinetjeik, a XVIII. században tetőpontjukat elért nemzetközi combinációkba látszanak teljesen elmerülni, melyek főleg az anyagi erők öregbítésére vagy ellensúlyozására, a területi terjeszkedésre irányultak és mindent inkább vettek számításba, mint az állami élet szellemi tényezőit: Franciaországban megindult és fejlődött azon mozgalom, mely hivatva volt alapjaiban megingatni Európa államainak nemzetközi viszonyait és területi csoportulását épp úgy, mint beléletök szervezetét, szellemét és alakját. Egész irodalom keletkezett, mely a francia forradalom eseményeit, okait, következményeit tűzte ki történelmi vagy politikai és bölcsészeti tárgyalásának föladataul. És mégis a tárgy annál kevésbé látszik kimerítve vagy csak kellően földerítve is, minél szorosabb összeköttetésben állnak fejleményei és következményei, a lefolyt majdnem kilenczven év daczára, napjaink föladataival, bonyodalmaival, eszméivel és szenvedélyeivel.

Az emberiség története mindig azon ellentétek körül mozgott ugyan, melyek az emberi természet és az emberi dolgok lényegéhez csatolvák: a megállapodás és a haladás, a rend és a szabadság, a hatalom és a jog, a tekintély és a kutató ész kiegyenlítetlen igényei képezik és képezendik valószínűleg az idők végéig, azon szövet kiegyenlítetlen fonalait, melyen az emberiség majd nemesebb és emelkedetebb, majd gyarlóbb és szenvedélyesebb érzelmei és tehetségeinek befolyása és hatalma alatt működik. De a francia forradalom még mindig azon szellemi és anyagi téren érezteti hatását, melyet első föllobbanása megingatott és épp ezért rég elmúlt első szakának történelmi és irodalmi tárgyalása nagy részben még mindig azon nehézségekkel küzd, még mindig fölmutatja azon hátrányokat, melyek az emberi szenvedélyek és pártnézetek befolyása alatt, az egykorú történetírástól oly nehezen választhatók el, valamikor ez a tények egyszerű elősorolásán, sőt mondani lehetne, az egyénileg tapasztalt és átélt események vagy benyomások őszinte, igénytelen elbeszélésén túl ment.

Mert magok a tények s kivált azoknak rejtett indokai és belső összefüggése iránt, mily könnyen keletkeznek oly hagyományos állítások, melyek inkább a pártok szenvedélyeinek és céljainak, mint a valódiságnak megfelelők! Kivált, ha a szellemi és irodalmi fejlődés és tevékenység sok éven át, — mint a jelen esetben — a harczoló felek egyikének majdnem kizárólagos vagy túlnyomó sajátja. Ilyen például azon hagyományos állítás, mely Barrière üres és rosszhiszemű declamatioira alapítva, a girondisták cselszövő ékesszólásától fölkarolva, a jacobinusok vad szenvedélyei által kiaknázva és a fölzigatott és megfélemlített néptömeg hiszékenységtől vakon elfogadva: az 1792-ki szövetséges háború kitörését egyedül a szövetkezett európai fejedelmek reakciónárius szándékainak tulajdonítja és a forradalom minden merényleteiért és vérengzéseieért, még a szeptemberi napok mészárlásaiért is, a „despoták szabadság-ölő szándékú keresztes-hadát” teszi felelőssé. Minél inkább napfényre kerülnek az egykorú legtitkosabb okiratok, annál alaptalanabbnak mutatkozik mind ez állítás, melyeknek még Mignet és Thiers is, fiatalkori munkáikban, írói talentumok egész súlyát oda adták, nem is szólva Lamartine *Girondistáinak*, a komoly történetírás e fényes torzképének, mulékony, de mély hatású következményeiről.

Igaz, az európai cabinetek és uralkodók ritka ügyetlenül párosították a nyilatkozatok ingerlő és fenyegető ridegségét az elhatározások lassúságával ingadozásával és lépéseik erélytelenségével. A pillniti declariónak „akkor és az esetben” („alors et dans ce cas”) kilátásba helyezett föltételes nyilatkozatai, melyek csak arra czéloztak, hogy a francia királynak teljes szabadság biztosíttassék oly monarchiai kormányrendszer megerősítésére, mely az uralkodók jogainak és a francia nemzet jólétének

⁹ „Ce 20. Juillet 1790. Il est venu aujourd'hui des nouvelles, que la diète de Bude est sur le point d'envoyer sans en demander l'agrément du roi des députés à Reichenbach.....le roi est résolu de les faire arrêter aux frontières, Rosenberg an Ph. Cobentzl. Vivenot id. m. I. 620. lap.

egyaránt megfelelhessen¹⁰ nem találhatott volna ellentétebb, helytelenebb, károsabb hatású commentárt, mint a braunschweigi herceg szenvedélyes, ingerlő manifestuma, melyet mindenki hibának tekintett, mindenki désavouált, de mely mégis a coalitio nyilatkozatának tekintetett és igen jó szolgálatokat tett a párizsi forradalmi pártok.

A háború nem volt éppen elvi háború azon értelemben, amint a francia forradalmi pártok a francia népnek, a világnak, és következetesen a történelemben is odaállították. Szerencsétlen lefolyásának egyik főoka az, hogy míg Franciaország egy elvi háború lelkesedésével és elszántságával vitte, a többi Európa csak a szokott politikai és területi háborúk szellemében működött, anélkül, hogy a maga részéről is az elvi háború színét mindig el tudta volna kerülni. Leopold császár az intervenció szükségét, szerencsétlen nővére veszélye daczára, lehetőleg elodázní igyekezett; maga a királyné bátyjához intézett bizalmas kérelmeiben és leveleiben az „ancien régime” helyreállításának kísérletei ellen mindig szabadkozott és Kaunitz herceg, kinek számos mémoiresaiban bizonyos francia rokonszenv alig ismerhető félre, többek közt a varennesi menekvés meghiúsulta és az alkotmánynak a király általi elfogadása után több bizalmas, valószínűleg saját tájékoztására szerkesztett iratban, mindig a király és nemzeti gyűlés közti kiegyenlítésben kereste az orvosszert.¹¹ És mégis, ki vonhatta kétségbe, hogy Varennes után, a király és családja soha másnak, mint fogolynak nem vala tekinthető, és hogy azon tényezők közt, melyeknek közreműködésére, Kaunitz herceg utalt, soha nem lehetett többé szó azon bizodalomról és őszinte kölcsönös jogtiszteletről, mely nélkül nemcsak a közreműködés üdvös eredménye, de annak rendes folyama is majdnem lehetetlen. A francia hercegek és a menekülteknek egy része kevés rokonszenvre számíthatott a szerencsétlen királyné bátyjánál, aki bennök nővére régi ellenfeleit szemlélte, míg agy miniszterének irántok való ellenszenve némelykor megközelítette a durva ridegség határait. Maga Pitt a „perfidé Albion” államhajójának dicsőséges vezére „a kormányzó, ki megállta a vihart”, mint a költő mondja, sokáig idegenkedett a háborútól és annak soha egyszerűen politikai elv vagy egyszerűen a restauratio háborújának jellegét adni nem akarta. Katalin császárnénak a royalisták iránt tanúsított rokonszenve csak általános politikája céljainak szolgált, míg a porosz király e tekintetben őszintébb hajlama, államférfiai ellentállásában találta befolyásának határát. Burke, a történelmi jognak és szabadságnak lelkesült védője, ki a szónoklati mesterség egész hatalmával először jelezte a francia forradalmi irányzat veszélyeit,¹² Burke volt talán az egyedüli jelentékeny államférfiú Európában, aki a közelebbi harcot következetesen elvi szempontból fogta föl, és élte végéig e szemponthoz tántoríthatatlanul ragaszkodott.

Kaunitz herceg jegyzékei, melyeket a háború előestéjén Noailles herceg francia nagykövethez, valamint Blumendorff ausztriai párizsi ügynökhöz intézett,¹³ erélyes komolyságuk daczára, mérsékletet tanúsítanak és kétségtelenné teszik, hogy a háború nemcsak alakilag a francia kormánynak április 20-iki háborúüzenete által¹⁴ hanem szellemileg is francia részről vette kezdetét

Nem abban lelte tehát a francia forradalom háborús föllépésének előnyeit és hadviselésének sikereit, hogy ellene a monarchikus Európa elvi hadat indított, nem ő volt a megtámadott (nemcsak alakilag, de szellemileg sem), hanem nagyrészt abban, hogy az európai hatalmak oly harciba ereszkedtek, mely Franciaország bel-mozgalmainak lévén közvetett következménye, annak a magok részéről elvi alapot adni és ahhoz lelkesedett szívóssággal ragaszkodni képesek nem voltak. Mert aki egy tényleges határozott irány ellenében csak negatívokat és határozatlan cselekvési kísérleteket tud fölláítani, a csatát eleve már félig elvesztette.

Kétségkívül helyes az e nézettől eltérő és annak ellentétét képező történelmi fölfogás, amennyiben a kölcsönös állások ellentétét kiegyenlíthetetlen elvi ellentétekre vezeti vissza; de a tények nem felelnek meg mindig szigorúan az állások benső természetének és történelmileg helytelen eljárás a tényeket azon szellemi rugókkal azonosítani, melyek gyakran azokon kívül és fölül, mintegy ösztönszerűleg, meneteket szabályozzák és jellemöket meghatározzák. Nemcsak a francia forradalom szülte nemzetközi bonyodalmakra alkalmazható ez elv, de az újabb történelmi kutatások és érdekes fölfedezések irányában a beleseményekre nézve is megtartja érvényét. Majdnem közhellyé vált az a nézet, hogy gyakran parányi okok szülik a nagy eseményeket, épp úgy mint ennek mások által hangoztatott azon ellentéte, hogy csak nagy okok szülhetnek nagy okozatokat; és mégis egymástól elszigetelve és ellentétes kizárólagossággal hangsúlyozva, e mondatok egyike sem üti meg a tények eredete fejtegetésének valódi mértékét. Hatástalanul alszik el a szikra, egy töltetlen löveg kanóczán, hatástalanul nyugszik a töltés, melyet a szikra föl nem lobbant; csak hol a hatalmas romboló anyag a fölgújtó elemmel párosul, teremti elő összeeső működésök a világrendítő robbanást.

¹⁰ L. Vivenot id. m. I. k. 234. 1.

¹¹ L. Vivenot id. m. passim és jelesen II. k. 150. és 283. 1.

¹² *Reflections on the revolution in France, etc.* 1790

¹³ L. Vivenot id. m. I. köt. 372., 409., 424., 425. 1.

¹⁴ L. Vivenot id. m. I. köt. 469. 1.

Az 1792-ki nyár párizsi eseményeinek lelkiismeretes kutatása meggyőzőleg tünteti föl az akkori forradalmi cselszövényeket, az izgatottság mesterkéltséget, a hírhedt júniusi és augusztusi napok hősiességének fölötté szerény arányait.¹⁵ A szeptemberi vérengzések mindinkább igazolhatatlannak mutatkoznak, minél részletesebben foglalkozik a történelem a mentségokra fölhozott ürügyekkel, és elég a forradalmi törvényszékek elítélteinek jegyzékeit áttekinteni, melyekben a vérengző önkény a társadalmilag egymástól legtávolabb álló egyéniségeket, egy közös alaptalan vádban és közös halálos ítéletben egyesítette,¹⁶ hogy a hagyományos forradalmi történetírás valótalanságáról meggyőződjünk. Mennyire megczáfolják többek közt mind ezen ürügyeket a keserű csalódás végpillanataiban Madame Rolandnak, a forradalom első lépései e szenvedélyes és elbizakodott előmozdítójának, emlékiratai¹⁷ — mind e lény égőkben üres történelmi okoskodásokat, melyek magasztos érzelmekkel és mély politikai okokkal akarják fejtegetni és igazolni a tömeg és vezérei vérengző despotismusának lépéseit. S higgadt elfogulatlansággal áttekintve e gyászos időszak leverő szörnyeteit, nem érzi-e akárki, hogy azok megtörténhetesének mennyire jellemző magyarázatául szolgálnak ama Talleyrandnak tulajdonított szavak, melyek az indokok hősiességétől és emelkedettségétől oly messze esnek: „a forradalom ez eseményeinek kulcsa a félelem, a félelem és még egyszer a félelem”.

És mégis mennyire téves lenne azon történelmi fölfogás, mely — mert a forradalom indokaiként gyakran felsorolt tényezők és érzelmek: a fönnálló viszonyok tarthatatlanságának mély érzete, százados visszaélések nyomasztó hatalma, a fensőbb körök erkölcstelenségének a nép műveletlen rétegeibe való átszivárgása, a szellemi mozgalomnak fölvilványozó közössége, élénk bár sokban téves érzelmeknek és aspirációknak buzdító lendülete, a pártok kölcsönös túlzásai és hibái, (mert mind e tényezők és érzelmek nem azon alakban, nem azon mértékben, nem azon eseményeknél képezték a történelmi rugókat, melyekkel azokat a forradalmi legenda öntudatos vagy öntudatlan hirdetői összekötni szerették:) — szem elől tévesztené, hogy összességökben a korszak fejleményeinek fő elemeit ezek képezték. Erről elfelejtkezni nem csekélyebb hiba lenne, mint volt azoké, kik, nem tekintve az emberi önzés, szenvedélyek és érdekek befolyását, minden eseményt és azoknak minden részleteit csak e főelemek hatására akarván visszavezetni, a forradalmi „fátum” iskoláját alapították meg, mely minden erkölcsi beszámítást kizár és egyenesen a komoly, őszinte, becsületes történetírás torzképéhez vezet.

Van a francia forradalomnak egy fő vonása, mely első lépéseit jellemzi, és melynek nyomai egész fejlődésében föltalálhatók: ez azon eszményi elbizottság, mely az emberi észnek és főleg annak logikai következetességének nemcsak fölvilágosító és vezérlő, de határozottan teremtő szerepet igényelt az állami és társadalmi alakulásokban és mindazt, mit a századok lefolyása jóban vagy rosszban alkotott, lélektelen anyagnak tekintette, melyet okoskodásai szerint idomítani magát szint oly jogosítottnak, mint képesnek vélte. És e szellemi elbizottság a szabadság nevében és érdekében kezdeményezett mozgalmat gyors léptekkel a vérengző zsarnokság örvényébe vezette.

A zsarnokság csirái mindenhol föltalálhatók, hol a jogosultság kizárólagossága igényeltetik, és semmi sem érleli meg gyorsabban e csirák veszélyes gyümölcseit, mint azok a szenvedélyek, melyek az élénk politikai harcokat és a forradalmi mozgalmakat természetszerűleg kísérik. A zsarnokságnak ez a neme kétszeresen gyűlöletes, mert nincs meg benne az a benső következetesség, mely még a tévedéseknek is az őszinteség méltóságát adja, és mert kiválóan az anyagi hatalomra, a tömegre és annak állítólagos többségére támaszkodván, gyakran öntudatlanul csak a nyers hatalom érzetének, nem pedig a czélul kítűzött jogérzelemnek kinyomata. Épp e benső összefüggés miatt keletkeztek a forradalom embereiből Napóleon idejében oly gyorsan és oly feles számmal a jó és kész szolgák.

De a dolgoknak ezt az oldalát a mozgalom kezdetén csak kevés mély belátású politikai férfi jelezte, a következmények jósló fölismerésével, míg más nemes és emelkedett szellemek, mint például Madame de Stael, elragadó tüsszel és elbájoló eszme gazdagsággal írt *Elmélkedéseiben*¹⁸ a bajok okait mindenben kereste, csak azon téves induló pontban és szellemi irányban nem, amely annak kútfeje volt. E fölfogás a forradalmat megelőző azon évek benyomása alatt áll, melyek a francia társas és irodalmi körök nagy részében az ész uralmának diadalmenetét a szellemi mozgalom minden terén oly igézően ünnepelték, és melyekről Franciaországban azt mondták, hogy csak azok tudják, mi az élet valódi varázsa, akik ezeket az éveket átéltek. Ezen idők kápráztató fényét, mély behatású és sokoldalú kezdeményezését, finom társalgási élvezetét, szellemi élénkségét, felületes érzékiségét, előnyeit és hátrányait, Taine legújabb munkája¹⁹ sok helyütt oly találóan rajzolja.

¹⁵ Mortimer Teruau : *Histoire de la terreur* I. k. II. könyv és *Okiratok* 389-427. lap és II. k. VI., VII, VIII. könyv és *Okiratok* 397-509. l.

¹⁶ Croker : *Essays on the early period of the french revolution*. Essay 7. *The revolutionary tribunals* 437—519.1.

¹⁷ L. *Mémoires de Madame Roland* II. vol. édition Faugère.

¹⁸ *Considérations sur la révolution française*.

¹⁹ *Les origines de la France contemporaine*.

De nem egyedül Franciaországra szorítkozott a forradalom kitörését megelőző és azt előkészítő szellemi és társadalmi mozgalmak mély behatása. Más országokban is, az udvaroknál, a felső társadalmi s kivált a magasabb közigazgatási, tudományos, sőt katonai körökben is, volt számos befolyásos egyén, akik legfeljebb a forradalom némely tetteitől fordultak el határozott idegenkedéssel; de titkos, sőt némelykor nyílt rokonszenvvel is ragaszkodtak az elvekhez és irányokhoz, melyeket egész szellemi fejlődésük által magokévá tettek és megkedveltek. És míg a forradalmi Franciaország kérlelhetetlen szigorral űzött ki kebléből vagy nyomott el mindenkit, aki nem föltétlenül az uralkodó eszmék hívének vallotta magát, míg az annyira érdemén és komoly jelentőségén fölül ünnepelte Lafayette, épp úgy mint később rövid ideig a haza megmentőjeként tisztelt Dumouriez kénytelenek voltak Franciaországot odahagyni, mert hibás számítással lehetnek tartották az uralkodó párttól megválni anélkül, hogy az országtól megváljanak: a szövetkezett Európa tanácsaiban és seregei vezérletében olyanok is háborítatlanul, sőt döntő befolyással működtek, akik, talán anélkül, hogy magokkal komolyan számot vetettek volna, meggyőződéseikkel, rokonszenvökkel, szellemi fejlődésük egész menete és jelleme által, részben az ellenfél elvi alapján állottak. Ily elemek befolyása alatt vette kezdetét az első koalíció háborúja, mely eredményeiben a baseli és campoforniói béke által, szentesítette a régi Európa nemzetközi, közjogi és területi viszonyainak fölbomlását és előkészítette azt a talajt, amelyen egy világhódító terve és sikerei fejlődhetek. A változó katonai események sokasága, a szövevényes politikai fordulatok, azon benső összeköttetés, melyben saját korunknak számos megoldatlan vagy alig megoldott nemzetközi kérdései az akkori eseményekkel és irányokkal állanak, a XVIII. század utolsó éveinek beható tanulmányozását épp oly mellőzhetetlenné mint nehezzé teszik mindenkire nézve, aki elsősorban a tárgyilagos elfogulatlan történelmi igazságot keresi. De a döntő okiratoknak szaporuló közzététele mind inkább könnyíti a fő vonások iránti eligazodást és szétosztatja azt a csalékony légkört, mellyel a nemzeti előítélet, az állami rivalitás vagy a megrögzött pártfölfogás az eseményeket még némely kitűnő történelmi munkákban is körülvenni már megszokta.

Azon tanácskozásokban, melyek az első koalíciós háború kitörését megelőzték, tüstént mutatkoztak oly eszmék és irányok, melyeknek természetszerű fejlődése a francia forradalom diadalához vezetett. Midőn Reuss herceg, Leopold császár nevében, Berlinben késznek nyilatkozott azon szövetségi szerződés alaki megkötésére, melyet, a reichenbachi differentiák kiegyenlítése után, a két fejedelem közvetlen egyetértése, Bischoffswerder ezredes közbenjárása és megbízása útján előkészített, és mely előkészítő közeledés nagyrészt az addig vezénylő államférfiak, Kaunitz herceg és Herzberg gróf befolyásának kölcsönös mellőzésével keletkezett (mely alkalommal a bécsi udvar ismételve egy határozott védelmi rendszer értelmében nyilatkozott, és nevelésnek jellemezte a francia hercegeknek, Orosz- és Spanyolországnak abbeli állítását, hogy az új alkotmánynak XVI. Lajos által történt elfogadása kényszerítettnek és semmisnek tekintendő, sőt megtagadandó tőle a régi államalakulat megváltoztatásának joga), a porosz király, ámbár jelleme és kedélye fogékonysága élénkebben érezte vele a monarchikus tekintély és eszmék solidaritását, mint a gyakorlati, nyugodt és az eszményi közönyösséig higgadt Leopold császárral, mégis mivel az egész bonyodalom által állítólagos politikai érdekét közvetlenül érintettnek nem tekintette, tényleges közreműködését, a háború kitörése esetében, egy méltányos kárpótlástól függőnek jelezte, melyet áldozatai és veszélyei fejében igénybe venni jogosítottnak tekintette magát. A reichenbachi és sistowi bonyodalmak idejében ő némileg Lengyelországhoz közeledett, és 1790-ben annak önállását és területi épségét biztosította volt, belenyugodván később alakilag az 1791-iki május 3-án kihirdetett új lengyel alkotmányba is, ámbár annak keresztülvitele az osztrák befolyás diadalának tekintett, és a régebbi porosz iskola államférfiad, jelesen Herzberg részéről a porosz állam érdekei szempontjából határozott ellenszenvvel fogadtatott.

Kaunitz herceg föl akarta használni a dolgok ez állását a még fennmaradt lengyel tartományok államlétének biztosítására és egy tervvel állott elő, mely szerint a lengyel korona újólag a szász választó fejedelemre és dynastiájára lett volna ruházandó és abban örökösítendő; a lengyel haderő 40,000 emberben állapított volt meg, s egyúttal kimondatott volna Lengyelország nemzetközi semlegessége, és az 1791-iki alkotmány — némely szükséges módosítások keresztülvitele után — a határos hatalmak garantiája alá helyeztetett volna, de oly módon, hogy ez a biztosítás a hatalmakat „szerződő felek” (parties contractantes) jogával ruházza föl, melyeknek beleegyezése nélkül semmi alkotmány-módosítás ne történhessék.²⁰ Ezt a tervet a porosz kormány mindig idegenkedéssel fogadta és minden kísérletet, mely az új lengyel alkotmány módosítását is be akarta foglaltatni a Berlinben megkötendő szövetségi okirat megállapodásaiba, határozottan visszautasított és pedig annyival inkább, mert az orosz császárnak a lengyel elégedetlenség föllépésére épített terve határozottan előtérbe léptek.

Időközben Kaunitz herceg befolyása az ügyek vezérletében, már előhaladt koránál fogva, mind szűkebb körre szorult, és így a berlini negotiatiók folytán Schulenburg porosz miniszter és Spielmann cs. államreferendarius közt, az előbbi kezdeményezése következtében egyezkedés fejlődött, mely a kárpótlási eszméknek mind nagyobb tért nyitott a szövetségi megállapításokban; a

császári kabinetnek az utolsó években követett lengyel politikájával ellentétben a porosz kárpótlási igényeket újabb lengyel foglalásokra utalta; a cs. udvar részére teljes általánosságban a Rajna vidékén, vagy francia Flandriában nyerendő szerzeményeket helyezvén kilátásba, melyek ellenében Spielmann, a magában helyes, de az adott körülmények közt félig illusorius bajor-belgiumi csere eszméjét állította föl,²¹ mely később Porosz- és Oroszország részéről elfogadtatott.

Spielmann egyik utolsó fontos közleménye Budáról keletkezett: „a magyar bajuszok közepett és absorbealva az országgyűlési dolgok által”.²² E közleményben érinti, hogy a herceg államkancellár, ki addig az ügy fordulatáról semmit sem tudott, tekintélyének egész súlyával nyilatkozott a tervezett egyezkedések ellen, midőn azok tudomására jutottak és keresztülvitelükre fölszólított. De ellenzése nem tudta többé a dolgok fejlődését megakasztani. Hiában utalt azon ellentétre, mely egy újabb lengyel osztozás helybenhagyása, és a bécsi kabinetnek az utóbbi években e kérdésre nézve következetesen folytatott politikája közt fennáll; hiában hivatkozott az osztrák kárpótlás határozatlanságára és bizonytalanságára; hiában nyilatkoztatta ki, hogy ötven évi kormány-vezérlésben szerzett hírnevét nem áldozhatja föl oly politika keresztülvitelének, mely meggyőződésével ellenkezik: mind ezen tekinteteket háttérbe szorította a kezdeményezett szövetség keresztülvitelének szüksége és csak siettette már többször sürgetett visszalépését. A fejedelmi elismerés, tisztelet és hála legélénkebb tanúságai kíséretében történt az; de egyelőre nem találkozott senki, aki képes lett volna az „európai kocsis” örökségét, a siker kilátásával elvállalni. Gróf Cobenzl Fülöp, addigi birodalmi alkancellár, és alatta, vagy helyesebben mellette, Spielmann állami előadó lettek vezérlő férfiak a külügyekben. Az utóbbi folytatta volt főleg Poroszországgal a kölcsönös kárpótlási tárgyalásokat, amelyek eredményébe Kaunitz herceg beleegyezni nem tudott s amelyeknek — a császári koronázás után Frankfurtban és újól Mainzban fölvetett részletes értekezések daczára az osztrák politika szempontjából, megvolt azon hátrányok, hogy a tényleges kárpótlások egyidejűsége nem volt semmi által szabályozva, sem biztosítva, és az ausztriai kárpótlás létesítése sokkal több határozatlan eshetőségektől függött, mint a porosz kárpótlás keresztülvitele.

Mellőzzük itt a mélyebb politikai előrelátás morális és gyakorlati szempontjait. A XVIII. századnak, főleg terjeszkedő és csupán anyagi — területi és népességi — előnyöket mérlegelő nemzetközi irányánál némileg igazságtalan lenne egyes, másodrendű diplomatáknak hibául fölróni azt, ami az Európa szerte uralkodó államférfiúi iskola vétke volt. Maga Kaunitz herceg sem volt attól egészen ment, bármily erélyesen hangsúlyozta is, politikai pályája utolsó pillanataiban, a nemzetközi jog és méltányosság szigorú követelményeit.

Az akkori felfogás és irány szerint a kárpótlási igények alig voltak a coalitionalis szerződés megállapításaitól egészen elválaszthatók; de a diplomáciai föladat épen abban állott, hogy e kárpótlási igények teljesítése a főczél keresztülvitelének következménye, nem pedig föltétele legyen, hogy a főczél után, ne pedig melléje soroztas-sék és szabatos, kétségtelen, minden tekintetben kölcsönös és viszonos formulázása a viszály lehetőségét kizárja. De a viszonosságok gyakorlati és egyidejű érvényesítése a háború menetelétől lévén föltételezve, ennek szerencsétlen fordulata természetesen érlelte a viszálynak, az úgynevezett kárpótlási megállapodásokban rejlett magvait.²³

A háború lefolyása — a kezdetleges sikerek, Verdun, Longwy bevétele, az argonnei csatározások, a valmyi ágyúharcz, a rossz időjárás váratlan beállta, a porosz sereg visszavonulása, a Dumomiezval folyt alkudozások, mindenki előtt ismeretesek.²⁴ Sokat hangoztatták akkor és azóta, leginkább osztrák részről, némely porosz hadvezérek, diplomaták és udvari emberek irányában a megvesztegettetés és árulás vádját, E vád alig igazolható és eddig legalább semmi megbízható és kétségtelen adat vagy okirat által nem igazoltatott. A király minden esetre komolyan akarta, a francia háború céljának létesítését; de legbensőbb környezete elvi ellensége volt épp úgy a francia háborúnak, mint az osztrák szövetségnek; s némelyek, például Mannstein ezredes és főhadsegéd, Lucchesini és Möllendorf tábornagy nyilatkozatai és tanácsai, ha nem is a szövetséges fél elárulásáig, minden esetre a szövetségi megbízhatatlanság legszélsőbb határáig mentek.²⁵ Okoskodásaik mindig a körül forogtak, hogy a porosz államnak előbbi időben gondosan megőrzött ereje egy eszményi célnak áldoztatik föl, mely tényleges érdekeivel összeütközik és egyedül gyöngítéséhez vezethet; ennek pedig egyedül az osztrák ház veendi hasznát.

A háborúnak nem annyira szerencsétlen, mint lehangoló eseményei kétszeresen fogékonyá tették a minden benyomásnak könnyen engedő porosz királyt ez eszmék és tanácsok irányában, így keletkezett, a visszavonulás közepett, 1792 október 25.

²⁰ Vivenot id. m. I. k. 418—420. 1.

²¹ Vivenot id. m. II. 55., 63., 80., 89., 110., 114. 1.

²² Vivenot id. m. 110. 1. Spielmann an Reuss. Ofen. 22. Juni, 1872. „In Mitte unserer hungarischen Schnurbärte und absorbirt von den Landtagsgeschäften“ etc.

²³ Höffer: *Oesterreich und Preussen gegenüber der französischen Revolution* Bonn, 1868.

²⁴ Lásd többek közt a hagyományos francia fölfogást, Thiers: *Histoire de la révolution*; annak ellenében Sybel és Häusser fönnidézett munkái, és Goethe: *Feldzug in der Champagne*, melynek történeti hitelessége kétségbe vétetett, de irodalmi becse kétségbe nem vehető.

Merleben, egy Luxemburghoz közel eső kis faluban, és azon pillanatban, midőn Franciaországgal szemben csak rendíthetetlen szívósság és új erőfeszítés nyújthatott reményt a sikerre, ama jegyzék, melynek jelentőségét csak az újabb történelem ismerte föl.²⁵ Fridrik Vilmos király kijelentette e jegyzékben, hogy az utolsó hadjárat veszteségei és áldozatai után kénytelen minél előbbi kárpótlást venni igénybe, s hogy csak akkor lesz képes a legközelebbi hadjáratban is részt venni, ha az előrelátható jövő háború költségei fejében neki e kárpótlás Ausztria és Oroszország részéről, és pedig bővített aránnyal, Lengyelországban oly módon biztosítatnék, hogy magát haladéktalanul annak tényleges birtokába helyezhesse; ellenkező esetben a jövő évi hadjáratban azon 20,000 embernyi segedelemre kellene szorítkoznia, melyet az első — februárius 7-iki — szövetségben kilátásba helyezett, ámbar akkor is egy, bár csekélyebb mérvű, lengyel kárpótlásról le nem mondhatna.

Hosszasabb eredménytelen értekezések után, melyek Ausztria és Poroszország közt az év végéig folytak, 1793-iki januárius 23-án Porosz- és Oroszország közt a második lengyel osztály iránti szerződés megkötött, és pedig anélkül, hogy az osztrák kabinet arról hivatalosan eleve értesített volna. Poroszországnak mintegy ezer mérföld és körülbelül másfél millió lakosság jutott; Oroszországnak négyszer annyi terület és kétszer annyi lakosság. Egyszersmind a porosz király belenyugodott a bajor-belga csere eszméjébe, és kötelezte magát, hogy a francia háború céljának keresztülvitele előtt a fegyvereket le nem rakja. E két utolsó föltétel daczára a coalitio szétmállása már csak idő kérdése lehetett. A merlei jegyzék csak előjátéka volt a baseli és campo-formioi békekötéseknek, és kinyomata a coalitionalis hatalmak azon mélyen gyökerezett rivalitásának, kölcsönös bizalmatlanságának, és titkos ellenszenvének, mely a francia forradalmi seregek és politika diadalának egyik fő tényezője volt s Európa nyugalmát és függetlenségét majdnem huszonkét éven át, támadó és hódító erőszakok martalékává tette. Mert a világ érzelme és ítélete, és saját felfogása s nyilatkozatai szerint, Napóleon császár hadászati lángesze, a nemzetközi viszonyok terén csak a forradalom hagyatékát érvényesítette.

A kárpótlási ügyek véletlen fordulata mélyen megingatta Ferencz császár bizalmát eddigi külügyi tanácsosaiban. A legközelebbi idők eseményei, egész a lunevillei békéig, általános jellemőknél fogva, még a forradalmi korszak első epochájához számítandók, de mielőtt még a közel jövő diadalmas császára, fényes pályájának első lépéseit megtette volna: a vezérállamok egyikében egy új szereplő lépett a politikai színtérre, kinek jelentőségét a fokozódó arányban és rohamossággal fejlődő világesemények háttérbe szorították és elhalványították; kit a közönség és maga a történelmi irodalom hosszú ideig csak működésének eredménytelensége szempontjából ítelt meg, s csak ellenségei megtámadásaiból ismert. Az újabb okirat-kutatások és főleg bizalmas leveleinek közzététele, minden hibái, tévedései és ballépései daczára, egészen más világot vetnek azon egyéniségre, kit Napóleon szívós gyűlölettel üldözött és „Anglia megvesztegetett bérenczének” nevezett, mert (mint későbbi időkben Lujza porosz királyné, Stein és mások irányában) politikája egyik leghathatósabb eszközének tartotta azt, hogy ellenségeit a közvélemény előtt minden komoly alap nélkül bevádolja, sőt határozottan rágalmazza, cselekvényeik morális rugójának teljes félreismerésével, vagy megvetésével, még pedig annyival inkább, minél öntudatosabb, szívósabb és erélyesebb volt az, akit megtörni magát eltökélte. — 1793-iki márczius 27-ikén Ferencz császár Cobenzl grófot és báró Spielmannnt hivatalaiktól fölmentvén, a külügyek vezérletét báró Thugut Ferenczre ruházta.

---

²⁵ Häusser id. m. I. 558. 1. és Sybel id. m. III. 59.1.

²⁶ L. Häusser, Sybel, Höffer, Vivenot id. munkáit.

III.

Azon időszak, mely az 1793-ik év kezdetétől egész a lunevillei békéig (1801 február 1.) terjed, egy eseménydús korszaknak képét nyújtja. Gyakran és rögtön fordult meg annak lefolyása alatt a háború szerencsésének kockája; számos változásokon mentek át az egyes államoknak szövetségi és nemzetközi viszonyai; ingadozóvá vált az európai állapotok egész talaja; és midőn a lunevillei béke, a majdnem kilencz évi háborúskodásnak véget vetett, a régi Európa felbomlását és átváltoztatását nagy részben szint úgy konstata, mint szentesítette. Megelőzték azt a coalitio egyes tagjainak külön békekötései, megelőzte a fő hadfelek közt a campoformiói béke (1797 október 17-én), de ez utóbbi inkább békekísérlet volt, mint valódi béke, s még egy új véres hadjáratra volt szükség, hogy fő intézkedései Lunevilleben újabb megerősítést nyerjenek. Igaz, hogy a lunevillei béke sem volt tartós, de a háborúk, melyek azt egész a schönbrunni békéig követték, többé a francia forradalomnak nem csupán fölforgató és leromboló iránya ellen fordultak, hanem egyszersmind alakítási és államalapítási kísérletei ellen is, melyek a forradalom első korszakának sikereitől yalának föltételezve és szellemétől áthatva, s melyek egy hatalmas egyéniség által célba véve és kezdeményezve, a katonai és közigazgatási központosítás eszközeivel keresztül, a forradalom első tartós győzelmei után még fönmaradt dynastikus és állami állapotokat szintén mindig megújuló veszélyekkel fenyegették ugyan: de éppen mert egy vezérlő egyéniségtől vettek irányt és hatalmának egységes eszközeivel vitettek keresztül, katonailag és diplomatiailag egészen más szempontból tekintendők, mint az előbbi kilencz év eseményei. És ezért a magában oly kevésbé tartós lunevillei béke mégis egy határozott jellemű politikai korszak bevégzésének tekinthető. E korszak közvetett befolyása az uralkodóháznak a pragmatica sanctio által válthatatlanul összekapcsolt országai és tartományai állami viszonyaira és európai állására még sokkal behatóbb volt, mint az eseményeknek, magokban elég jelentékeny, közvetlen következményei. Ferencz császár ugyan csak 1804-ben vette föl az ausztriai császári címet, csak 1806-ban mondott le a német császári koronáról, de a XIX-ik század első évében egy ily fordulat már mindenki előtt elkerülhetetlennek látszott, aki komolyan, mérlegelte a viszonyokat; akármily alakban és cím alatt s akármely időpontban vala is érvényesülendő.

A francia conventnek két határozata (1792 november 17-én és december 15-én), melyek által a maga részéről a támadó elvi háború és a forradalmi propaganda terére lépett, szorosabbra főzték ismét a coalitio lazult kötelékeit; s midőn Anglia és Franciaország közt a háború kitört a hatalmak közötti összetartás és újabb sorakozás szellemi indokai a brit kabinet erélyes föllépése következtében a gyakorlati politika terén is hatalmas anyagi támaszra találtak. De se e szellemi okok, se az anyagi erők és eszközök növekedő nyomatóka nem voltak elégségesek azon benső ellentétek és következményeik tartós elhárítására, melyeket csak egy győzelmes hadjárat lett volna képes kiegyenlíteni. Nem hiányoztak ugyan egyes győzelmek a szövetségesek részéről: az aldenkovi és neerwindeni ütközetek (márczius 6—18.), mely utóbbinál a fiatal Károly főherczegnek először volt alkalma hadvezéri képességét nagyobb téren kitüntetni; a weissenburgi vonalok elfoglalása (1793), később Mainznak visszavétele, a höchsti ütközet (1795 október 17-én), a francia seregek nagyjában győzelmes előmenetele ellenében különböző időpontokban ismételve fényes sikerre nyújtottak kilátást; de valahányszor a kocka megfordult, sőt még az egyes hadi sikerek fölhasználása és katonai vagy politikai érvényesítése iránt is az ellentétes érdekek, felfogások és érzelmek épp úgy éreztették befolyásukat, mint a vezérlő egyéniségek kölcsönös féltékenysége és bizalmatlansága. Eltérő értelemben magyarázták a porosz-angol szerződéseket az angol és porosz megbízottak, míg az első a porosz seregnek mely harctéren való felhasználása iránt igényelték a döntő elhatározást, porosz részről ez igény jogosultsága épp úgy kétségbe vétetett, mint szándékolt kivitelének katonai helyessége; s ez utóbbi ellenvetések támaszt találtak a császári hadvezérek panaszaiban, kik a magok részéről aggodalommal tekintettek a német birodalom fenyegetett határai véderejének gyöngítésére, bármily élesek lettek is légyen minden más tekintetben a porosz és császári hadvezénylet közti ellentétek. Végre a kimerültség, a lengyel dolgok befolyása, a szövetségesek céljainak ellentéte, és az eszközök használása iránti véleménykülönbségek, szemben a francia köztársaság növekedő, kíméletlen, egyesített erélyével főleg a rémuralom főembereinek bukása és egy látszóan mérsékeltbb kormányzati rendszer helyreállítása után, az első coalitio vég felbomlásához; hosszabb előkészítő tárgyalások következtében, második Frigyes Vilmos személyes hajlamai ellenére, az 1795. év első felében (április 5-én) a francia köztársaság és Poroszország közt a baseli béke megkötéséhez vezettek.

A német birodalom régi alkotmányának szelleme szerint (bár az a westfáliai béke óta a külföld irányában alapjaiban már régen és mélyen meg volt ingatva) szemben a birodalmi gyűlésnek, a békét illető, habozó és kétértelmű ugyan, de a császár befolyását, beleegyezését mindig fenntartó végzéseivel, tekintve végre a szövetséges hatalmak céljait és egyezkedéseit, a baseli békének, akkori időben, sokak előtt az önzésnek, a közösen felkarolt üggyől való elpártolásnak, sőt a nemzeti érdekek eltagadásának színét kellett viselnie. Midőn később, a napóleoni uralom megdöntése után, a német nemzeti és nemzetiségi érzelem új erővel fejlődött és

szokássá vált a múltnak eseményeit is ez érzélem befolyása szerint és sugallata alatt megítélni, a baseli békekötés még kevésbé tarthatott számot kedvező vagy elnéző bírálatra. Még azok is, kik az akkori porosz politika védelmére keltek, kiválóan csak az enyhítő körülményekre hivatkoztak, vagy a császári udvar irányában ellensúlyozó szemrehányásként a campoformiói békére utaltak. A német történetírók e tekintetben mintegy az akkori francia kormány cselszövényes állításainak nyomán jártak, mely felváltva, sőt némelykor egyidejűen a császári és a berlini kabinettel el akarta hitetni, hogy egy külön béke megkötése egyikével vagy másikával közülök csak az ő akaratán múlik, s e tekintetben majd a bajor csere, majd a secularisatio és azzal összeköttetésben a porosz terjeszkedés eszméjét igen ügyesen tudta felhasználni. — Érdekes és élénk polémiák folytak e tekintetben; a részrehajlatlan és méltányos történelmi felfogás mindazonáltal, egy végítéletben összefoglalva mindezen vitatkozások eredményeit, alig tagadhatja, hogy a baseli béke egy rég előkészített, hosszú ideig gondosan fejlesztett politikai állapotnak volt egyik végkifejezése; hogy a német birodalom szétmállását illetőleg sokkal nagyobb mértékben volt azon szellemi tényezőknek okozata, melyek a birodalom bukásához vezettek, mint tényleges valóságának döntő oka; míg a coalitio felbomlását tekintve, csak természetes fejlődése volt azon felosztató elemeknek, melyeknek csiráit a kötött szövetségi szerződések azon pillanatban elhintették, midőn a francia háború céljait az esetleges kárpótlások kérdéseivel nemcsak összekötötték, hanem, egy vonalra állítva az eltérő feladatokat, össze is keverték. A mi időnkben, majd egy század lefolyása után, könnyen észlelhető, hogy a regensburgi diétának minden nehézkes nagy hangzású phrasiai daczára „a régi német erkölcsről, hazafiságról és vitézségről” a német hazafias és állami érzélem akkori időben a mostani értelemben alig létezett, és csak az egyes államok keretében nyilvánulhatott életerősen; hogy a részek állami s egyéni megerősödése az egész nemzettest összefoglalt erejének rovására fejlődvén, annak nyomatékát ugyanazon irányban apasztották, melyben saját jelentőségük növekedett; és hogy végre mind ennek a nemzetközi téren a külföld irányában is kellett érvényesülnie, főleg ha olyan politikai tekintetek is éreztették befolyásukat, melyek a német birodalom érdekeivel semmi közvetetten összeköttetésben nem állottak. De mindezt az események kortársai és részesei nem tekinthették a részrehajlatlan utókor szempontjából; és tévedés volna e szempont érvényesülésének lehetőségét nálók föltételezni, vagy érzelmeiket és cselekvényeiket ezek szerint megítélni akarni.

A coalitio belviszonyai, minden érdekeltek előtt, a habozás, az utógondolatok, a kétszínűség és önző cselszövényeskedésnek színét viselték, s a baseli békekötés mindezeknek első kirívó következményeként tűnt föl mindazok előtt, kik megkötésében részt nem vettek.

Ily viszonyok és benyomások környezték Ferencz császár kormányzatának első éveit. Atyjának, Leopold császárnak, sikerült volt az engedékenység és szívósság bölcs vegyülete által országának belbékéjét biztosítani; előkészítette egy nyugodt belkormányzat talaját; de művelésétől és felhasználásától eltiltotta őt időelőtti halála. Minden módon iparkodott volt némileg talán egy messzeblátó politika rovására a Franciaországgal és a francia forradalommal való tényleges összeütközést elodázni, s fiatal utódjának mégis egy háborút hagyott örökségül, melynek szerencsés folytatása a legmagasztosabb államférfiúi és katonai talajdonokat igényelte volna. A fiatal fejedelem politikai és katonai környezetében alig talált valakit, kire bizton támaszkodhatott. Kaunitz herceget kora és a dolgok menete iránti elkedvetlenítése mindinkább háttérbe szorították; a német császári választásnak sikeres keresztülvitelével végezte be államférfiúi pályáját és visszavonulását nem sokára követte halála (1794). Laudon nem volt többé. Lascy tábornagy, József császár meghitt barátja, katonai téren inkább a szervezés és rendes tevékenység, mint a tett embere volt; a politika mezején pedig inkább az alkalmilag érvényesülő személyes befolyásnak, mint a következetes, rendszeres működésnek képviselője. Magyarországon hiába keresünk oly állású és jelentőségű egyéniségeket, mint Pálffy Jánost, vagy az Esterházy nádorokat. A magyar közélet mindinkább az ország belügyei körül forgott és túlnyomóan törvényhatósági és közigazgatási szint kezdett ölni. Gróf Zichy Károly, ki az 1790-ki országgyűlést fiatal kora daczára mint országbíró ritka ügyességgel és politikai tapintattal vezérlettelé volt, ez idő óta, későbbi magas államhivatalnokai állása daczára, nem lép föl többé mint vezérlő államférfiú, és Ferencz császár első idejében valószínűen azon benyomások és viszonyok bénító befolyása alatt állott, melyek röviddel utóbb többekkel egyidejű ideiglenes eltávolítását a közügyek vezérletétől eredményezték, és melyek ugyan eddig történetileg kellően fölvilágosítva nincsenek. De nemcsak kitűnő államférfiúi egyéniségek nem környezték többé a trónt, nem is létezett, szorosán véve, magasabb kormányzati szervezet; a közigazgatás teendői nagyjában kellően, ha némileg nehézkesen is, fel voltak ugyan a különféle kormányzások közt osztva, de a kormányzat magasabb feladatai, az egyes teendők nagyobb szempontokból való összefoglalása és következetes érvényesítése semmi rendes szervezet által nem voltak képviselve vagy biztosítva. Igaz, hogy a kormányi szervezet kérdésének e tekintetben helyes megoldását eddig csak Anglia tudta felmutatni, törvény nélkül a gyakorlat útján; a kabinetet úgy rendezvén, hogy az a kormányi egység és a változó személyes és politikai viszonyokhoz mért rugékonyság igényeinek egyaránt megfelelni képes.

A szárazföldi miniszteriális, és főleg alkotmányos miniszteriális szervezet, mely a korona legfőbb tanácsát kizáróan a közigazgatási osztályozásokra, építi s azoknak képviselői által képezte: majd politikai tekinteteknek rendeli alá a helyes következetes közigazgatás feladatait, vagy azoknak áldozza fel a politikai situáció gyakran sürgős igényeit; számos esetben pedig csak egy erélyes miniszteri egyéniség diktatúrájának fölösleges és még sem elégséges palástja. Nem meglepő tehát, ha e feladat, a némelykor összehívott vagy köröztetés útján tanácsadásra fölhívott Staatsconferentia által a múlt század végén a bécsi udvarnál megoldva nem volt. — Poroszországban még az 1806-iki csapások után a korona legfőbb tanácsa szervezetének e kérdése a legélénkebb ellentéteknek egyik fő anyagát képezte*. De egy hátrányos viszony, azért, mert létezése megfeythető, nem szűnik meg hátrányos lenni. A császárnak legmeghittebb embere, hajdani nevelője, gr. Colloredo Ferencz minden egykorú okiratban mint tiszta lelkű, jóakarátú, kötelességérzettel bíró és igénytelen egyéniség mutatkozik, de egyszersmind mint szellemileg jelentéktelen, a közügyekben járatlan, és — saját vallomása szerint — midőn végre ideiglenesen alakilag is azok élére állítottatott, azok kezelésére képtelen. Thugut, még befolyása tetőpontján is, majdnem mindig csak az ő közvetítése által (melyet nem mindig állásának megfelelő hangon szorgalmaz vagy köszön meg) érintkezik a császárral, nyer kihallgatást vagy terjeszti elő javaslatait. A ki bizalmas levelezésüket olvassa*), némi meglepéssel tapasztalja, hogy e fontos és kényes közvetítő szerep egy váltig becsületes és hű férfiúra volt bízva, de a viszony, melyben állottak, magában épp oly feltűnő, mint politikailag helytelen és káros volt.

Fölötte jellemző az akkori, mint a későbbi időkre nézve, hogy azon férfiú, ki nyolcz esztendőn túl a monarchia külügyeinek élén állt, Európa sorsára ismételve döntő befolyást gyakorlott és kinek politikája ellen és mellett a legélesebb harcok folytattak, a későbbi nemzedékek emlékezetéből majdnem egészen eltűnt vagy legfőlebb mint egy sötét, rejtélyes alak említetik. E körülmény foglalja magában báró Thugut politikája gyöngéinek és eredménytelenségének némi magyarázatát. Egy politika, mely céljaiban nagy szabású, helyesebben mondva talán az állam érdekeinek és hatalmának élénk érzetétől áthatott, mely kivitelében az ügyességet és tevékenységet az eréllyel és szívóssággá párosította; és mégis a kortársak egy nagy részével nem volt képes magát megértetni s nyomtalanul ment feledékenységbe, midőn kezelésének órája lepergett volt: kétségtelenül tanúsítja, hogy annak képviselője inkább politikai fő, mint politikai férfiú volt, ámbár annak egyes jellemtulajdonait nagy mértékben bírhatta. Ha a bureaucrata nevezetét (melyet a közigazgatás pontos és lelkiismeretes kezelésével soha sem kellene föltétlenül ugyanazonosítani) a szűkkeblűség, a kicsinyes alakosság és nehézkesség értelmében vesszük, báró Thugut nem volt bureaucrata; de ha e nevezettel a közügyeknek kizáróan az egyéni meggyőződés és felfogás szempontjából kiinduló, az életnek és működő, lüktető elemeinek minden befolyásától eltekintő kezelését és vezérletét akarjuk jelezni, akkor kétség kívül bureaucrata volt, de magasztos szellemű és a valódi államférfiúi nagyságot megközelítő. Nincs politika, mely biztos sikerre számíthatna a jelenben, tartós emlékezetre a jövőben, anélkül, hogy némileg azon elemekre ne támaszkodnék, vagy legalább bizonyos mértékben az érintkezést és érzelmközösséget azon tényezőkkel fönn ne tartaná, melyek az idők változásai szerint az államlét éltető erejét képviselik. Léteznek ily tényezők épp úgy az absolut, mint az alkotmányos kormányok idejében és uralma alatt, lehetnek azok kiválóan aristocraticus vagy democraticus természetűek, bár csak kivételes esetekben szoktak kizáróan egy természetűek lenni, változhatnak kifejezésök és érvényesítésöknek módozatai; de a gyakorlati államférfiúra nézve mindig első sorban képezik azon anyagot, melynek kellő fölismerése és fölhasználása nélkül minden tervei és alkotásai az éltető lehelletet nélkülözik. Thugut elszigetelve állott. Nem csak születése és eredetének szerénysége miatt, de úgy látszik jelleménél és eszmemeneténél fogva is az aristocrazia nagyobb része idegenkedéssel és ellenszenvvel tekintett rá, ámbár csekély számú őszinte jóakaróit és hű barátjait, ritka kivételekkel, mégis csak annak soraiban találta, miről gróf Colloredo és Mercy, herczeg Reuss és Dietrichstein nevei eléggé tanúskodnak; az akkori időkben leginkább a közigazgatás terén oly befolyásos magasabb polgári osztályokkal alig volt érintkezése (mely tekintetben megjegyzendő, hogy József császár idejéből a szabadkőművesség nem annyira szellemének, mint hagyományainak igen elterjedt befolyása volt e körökre, míg Thugut mindig a kőművesek elleneként lépett föl); a népet végre, melynek ugyan közvetlen politikai jelentősége épp oly kevéssé volt, mint politikai értelmisége vagy műveltsége, de mely a kormányzat patriarchális jelleménél fogva az események és cselekvények igen figyelembe veendő chorusát képezte, se nem ismerte, se számításba nem vette. És így, midőn a gyakran szerencsétlen, majd mindig sikertelen háborúk hosszú sora minduntalan megújuló áldozatokat igényelt, nem lévén semmi érdek vagy érzékközössége azokkal, kik ez áldozatokat hozandók valának, nem érezte, hogy az állam nagyságára és biztosságára célzó tervei és combinációi a kellő alapot nélkülözni kezdik, hogy mi nála. önzéstelen erély és szívósság volt, másoktól csak önző hatalomváagnak és elbizakodott makacsságnak tekintetett, és így ismételve gyakorlatilag vésteljes számítássá vált az, mi elméletileg a leghelyesebb, messzire látó és bátor politikai combinációnak dicsőségét vehette igénybe. Növekedett elleneinek száma, az udvar meghitt köreinek nagy része óhajtotta elbocsátását s minden módon iparkodott azt keresztülvinni. Gróf Rottenhaus többek nevében közvetlenül a császárnak nyújtott be egy emlékiratot a vezérlő

miniszter személye és politikája ellen, mely elmellőzését határozottan sürgette, míg a nép alsóbb rétegei ismételve gúnyos és fenyegető rivalkodásokkal és kőhajításokkal kísérték kocsiját. Végre vissza kellett lépnie a monarchia ügyeinek vezérletétől éppen oly pillanatban (1800 december), midőn ritka szellemi tulajdonai és tapasztalatai annak előnyére lettek volna érvényesíthetők. Több esztendeig Pozsonyban tartózkodván, végre 1818-ban halt meg Bécsben, elfelejtve az események folyama által, elfelejtve majd mindenkitől, még hazájának történelmétől is, mely személyét csak ritkán említette, s ahol említette, a pártszenvedély és személyes ellenszenv gyér, de gyűlöletes torz-képeinek nyomán járt. Herczeg Dietrichstein Ferencz volt az egyedüli, ki emlékének egynéhány kegyeletes sort szentelt, és az aristocraticus önállóság valódi és legnemesebb szellemében, mely épp oly függetlennek érzi magát a nap változó ítéleteitől, mint annak uralkodó hatalmaitól. — Nikolsburgi családi sírboltjában nyughelyet nyújtott annak, kit barátjának vallott, és kiből több vagy kevesebb jogosultsággal, egy nagy és hazafias államférfit vélt tisztelhetni. Hazánkban a történeti irodalom még alig foglalkozott azon férfiúval, ki a múlt század végéveiben nem ugyan közvetlenül, mint állított, de közvetve, a külügyek majdnem teljhatalmú kezelése által, sorsára oly jelentékeny befolyást gyakorolt, valamint azon időszakot sem tanulmányozta behatóbban, melynek tényleges és nemleges eredményei a monarchia területi szervezetét és nemzetközi állását nagy részben új alapokra fektették és az által Magyarország létföltételeit is tetemesen módosították, anélkül mindazonáltal, hogy ez nálunk mindig tisztán és kellően megértetett volna.

Azóta hogy Ranke fiatalságának legkitűnőbb történelmi munkáit a velencei követek jelentéseire építette, a diplomacia levelezései és jelentései a legfontosabb történelmi kútfők közé kezdtek soroztatni, és pedig jogosan, de csak azon esetben, ha a különféle diplomáciai jelentések egymással összehasonlíthatnak, kölcsönösen mérlegelhetnek és állításaik ily módon mintegy ellenőriztetnek. Ha ily jelentések a személyek megítélésében, vagy az események indító okainak fejtegetésében, legalább többségökben, összhangzó, minden kétségen kívül nagy nyomatékúak és annál jelentékenyebbek, mennyivel csekélyebb, tárgyaikra nézve, szerzőik pillanatnyi, közvetlen személyes érdekeltsége. De ha csak egyoldalú jelentésekre építetik a történeti elbeszélés és ítélet, az egyoldalúság gyanújától maga sem lehet ment. A történeti kritikának ez egyszerű és természetes szabálya nem tartatik mindig szem előtt. Lucchesini például, akinek jelentéseire Häusser oly örömet hivatkozik, az által, hogy hivatalos tanú, nem szűnik meg mindenben, mi a bécsi udvart és cabinetet illeti, gyűlöletteljes, megbízhatatlan és gyanús tanú lenni. Az általa ismételve felhozott állítások Thugut kétszínűségéről, cselszövösködő hajlamáról és szavának megbízhatatlanságáról egyenes ellentétben állanak az angol jelentésekkel, melyek éveken át minden körülmények alatt tanúsított igazmondását, ígéreteinek szilárd férfiasságát és komoly egyszerűségét ismételve dicsőítően hangsúlyozzák*). Azon tántoríthatatlan hűség, mellyel a monarchia szövetségeseihez, Angliához és Oroszországhoz, ragaszkodott s minden egyoldalú békekötést, hozzájárulásuk nélkül, ismételve visszautasított, határozottan tanúskodnak e tekintetben mellette, ámbár Napóleon e politikai becsületességében csak annak bizonyosságát akarta vagy színlette látni, hogy Anglia által meg volt vesztegetve. Kedvelt embereinek egyike, a schweiczi osztrák követ, báró Degelmann, bizonyos közvetett francia békeajánlatok következtében, melyek a bécsi cabinet által visszautasítottak, 1795-ki szeptember 25-én kelt bizalmas jelentésében a birodalom politikáját e szavakban foglalja össze: „Becsületesség, őszinteség, egyenesség képezik rendszerünk alapjait; mi az államok közt azon állást foglaljuk el, mely a magán életben egy tisztességes, megbízható egyént illet. E becsületesség nem külszín, egy monarchiában, mint a mienk, annyi különböző elemek és kormányformák mellett, szükséges politikai erény”*). Ha ily elvi kijelentések, hivatalos jegyzékekben vagy a nyilvánosságnak szánt okiratokban kerülnek elő, gyakorlati jelentőségök nem felel meg mindig azon határozottságnak, mellyel hangsúlyoztatnak; Ausztria külügyeinek akkori vezére kétség kívül nem tekintette feladatát akármely helyes általános elvbéli kijelentésekkel kimeríthetőnek vagy megoldhatóknak; az államférfiak cselekvényei nem is felelnek meg mindig és mindenben fennhangon vallott elveiknek. De eltekintve attól, hogy báró Degelmann szavai az osztrák államcsoporthoz jogi és történeti természetéből vannak merítve, s annak éles és alapos felfogásáról tanúskodnak, magában alig hihető, hogy főnökének, kinek eszméit és nézeteit jól ismerte, oly szellemben írt volna, mely egyenes ellentétben áll mindennel, mit egykorú és későbbi ellenei báró Thugut cynicus és jogellenes politikájának vezérelveiről hirdetni szoktak. Hozzája intézett bizalmas közlésének nem lehetett egyedüli célja, hogy egymást, mint az augurok, szintén bizalmasan kinevethessék. Egy államférfiúnak bizalmas levelezése egy-két személlyel még nem szolgálhat ugyan biztos alapként egyéniségének vagy tevékenységének kimerítő bírálására; fennmarad mindig az ellentétes felfogásoknak súlya, ha azt benső jelentőségöknél fogva igénybe vehetik; de ha például Thugutnak az államügyek részletei iránt való sokszor felhozott közönyösségét fíradhatatlan sokoldalú munkásságának sajátkezü nagy számú bizonyítványai által megczáfolva látjuk: újól meggyőződhetünk, mily könnyen fogadtatnak történelmi tényékként oly állítások, melyeknek semmi komoly alapjuk nincs. Nem lenne érdektelen azon sokszor felhozott vád ellen, hogy a németalföldi hadjáratnak kimenetele azért nem felelt meg a kedvező kezdetbeli eseményeknek, mert a kínálkozó alkalmak a császári hadvezénylet által szántszándékkal

elszakasztattak, e tartományokról való lemondás már rég egyik fő ágazatát képezvén az új külügyminiszter rendszerének: Ferencz császárnak főhadparancsnokaihoz intézett éppen ellenkező értelmű, határozott parancsaira utalni*), de e magában jelentékeny részlet helyett talán általánosabb történelmi érdekű, egy más vádat megemlíteni, mely az osztrák kormány és hadviselet ellen rendszeresen felhozni szokott és melyre nézve Thugut levelezése bizonyosságul szolgálhat, hogy legalább nem mindig és minden esetben volt alapos. Az 1795-iki nyár lefolyta alatt Ferencz császár gróf Clairfayt tábornagynak, ki állítóan a bécsi haditanács és Thugut beleegyezése következtében minden terveiben megakadályoztatott, az utóbbi szerkezete alapján e szavakat írja: „Egy kis megfontolás meggyőzheti önt, hogy a harctérnek távolságánál fogva a magam részéről eljárását csak általánosságban szabályozhatom, és hogy hadseregem főparancsnoksága, mellyel önt felruháztam, önként föltételezi abbeli bizodalमत, hogy a főparancsnok az egyes intézkedéseket az általános vezérelvekhez szabni tudandja.”***)

Az 1795-ik év szomorú eseményeknek volt tanúja Magyarországon. Az úgy nevezett Martinovics-féle összeesküvés halálos ítéletekkel és szigorú repressióval végződött. Az újabb komoly és elfogulatlan kutatások a fővádlottak egyéniségeit nem tüntetik föl a hazafiság azon dicsfényében, mely őket sokak előtt érdemökön kívül és felül környezte*). Mennyiben volt a per keresztülvitele és az egész eljárás alakian helyes, még nem tekinthető eldöntött kérdésnek, ámbár egyes igazolatlan befolyások és szabálytalanságok, épp úgy mint a büntetés túlszigora, alig vonhatók kétségbe, amennyiben nem lett volna az az idők általános hangulata; a francia köztársaság propagandisticus iránya, a directorium kérdései bécsi és magyarországi titkos összeköttetéseivel sokat magyaráznak a kormány eljárásában, anélkül, hogy azt igazolják.

A közvélemény és némely későbbi írók Thugut nevét ez eseményekkel hozták összeköttetésbe, valamint neki egyáltalában a beldolgozókra, és különösen a magyar ügyekre is döntő befolyást tulajdonítottak. Minden hiteles adat nélkül, a Martinovics-féle összeesküvést is egy általa megfélemlítési célból, ha nem is szított, de legalább nem kellő időben gátolt, tisztán elméleti merénylet alakjában szerették feltüntetni. Az eddig nyilvánosságra jutott legbizalmasabb okiratokban mind ennek semmi nyoma, sőt midőn 1795-ben Magyarország főhivatalaiban nagy horderejű személyváltozások jöttek közbe, Thugut egy, július 25-én gróf Colloredohoz intézett levélben utólagosan megköszöni, hogy ő fölsége őtet azokról értesíttetni kegyeskedett, és hozzáteszi, hogy az egyéneket nem ismeri, de nem kételkedik, hogy alkalmasoknak mutatkozandnak, mi részéről döntő befolyást ez ügyekre nem gyanított. Bizonyos dolgoknak meg nem említése, hogy az azokra vonatkozó okiratos adatok föl nem találhatók, vagy eddig még föl nem találtak, mindez a történelmi kritika terén kétség kívül csak tisztán nemleges bizonyítási jelentőséggel bír; de e nemleges bizonyítékok ellensúlyozzák a tényleges állításokat, ha ezek szintén minden hiteles alapot nélkülöznek, kétszeresen pedig akkor, ha e hiányzó hiteles adatok oly egyéniség irodalmi tekintélye által akarnak pótoltatni, mint például Hormayr, ki sok mindenféléről volt értesítve, de semmiről sem alaposan, mindent csak az alárendelt nagyravágyás szempontjából tekintett, minden látszólagos botrányban gyönyörködött, önmagát talán épp oly annyira ámitotta, mint másokat és fiatalsági loyálisának byzantinismusában épp úgy nélkülözte a benső valódiság és őszinte meggyőződés kinyomatát, mint agg kora szenvedélyes gáncsoskodásaiban és kitöréseiben. Sajnálandó és még mindig nem eléggé visszautasított tekintélyének megállapításában volt egyébiránt az osztrák kormánynak nagy, bár nem szándékolt része; ott, hol éveken át a történelmi irodalom terén, főleg a két utolsó századot illetően, minden hívatott hallgatott, a kedélyét lassankint és természetesen előkészítették, mindenkire hallgatni, aki felszólalt, és mindent vak hiedelemmel fogadni, amit elmondott.

Az újabb történelmi irodalom terén gyakran találkozunk oly iránnyal, mely a rég fennálló nézeteket és ítéleteket, az egyéniségeket és eseményeket illetőleg, megtámadni és megdönteni szereti. — Amennyire ez irány új kutatásokra és eddig ismeretlen okiratokra támaszkodik, jogosultsága nem vonható kétségbe és érvényesítése a komoly történelemnek csak előnyére szolgálhat. Egészen másképpen áll a dolog, ha a hagyományos nézetek csak a rég ismert tények és adatok alapján akarnak új világításban föltüntetni. Ha kísérletek is lehetnek teljesen igazoltak és sikeresek; irodalmi értékök és történelmi jelentőségek fölött a felhozott új okok és nézetek benső nyomatéka dönt; de a tapasztalás mutatja, hogy e téren a mesterkéltnél kápráztató elméskedés gyakran lép a józan és igénytelen kritika helyébe, s csak öregbíti a fölületes felfogások és tévedések azon zavarát, melynek eloszlatását állítólag feladatul tűzte ki magának. Azon benyomások, melyeket az események és a cselekvő egyéniségek kortársaiknál előidéznek, és melyek hagyományként szállnak a későbbi nemzedékekre, nem képezhetik ugyan a történelmi végítéletnek kizáró vagy teljesen biztos alapját; de maradnak annak igenis figyelembe veendő elemei, bármily nagy része legyen is alakulásukban a pillanat eseményeinek és szenvedélyeinek, a pártszellem elfogultságának és az értesítések felületességének. Ritka azon államférfiak száma, kikről, ha és amennyiben cselekvényeikben és indokaikban rendszerint és következetesen félreismertettek, állítani lehetne, hogy minden alkalommal ok nélkül és saját hibájokon kívül ismertettek volna félre.

A gyakorlati politikai vezényletnek egyik főfeladata, hogy magát és terveit megértesse. A közönyösség és ellenszenv, mellyel báró Thugut politikája a monarchia minden országában és népeinek nagy részénél oly gyakran találkozott, eléggé gyaníttatják annak gyöngé oldalait. De voltak erős és nagyszerű oldalai is, melyek nem egyedül a hagyományos benyomásokból ismerhetők fel, vagy azokhoz mérhetők; ezeknek nyomai és bizonyágai, az újabb időkben közzétett, nagyrészt bizalmas irományokban meggyőzően felfedezhetők. Hol ilyesek léteznek és napfényre kerülnek, a hagyományos felfogások és állítások újabb szembevetelének és megvitatásának igazoltsága kérdésbe nem vehető.

Midőn az új miniszter egyelőre Kaunitz berezeg haláláig az államcancellária igazgatójának címével a külügyi dolgok élére állott, a coalitio bomló félben volt; Poroszország érvényesíteni kezdé a berlini szerződésen alapuló lengyelországi kárpótlási igényeit; az osztrák kárpótlások pedig csak elméletien valának biztosítva s a kedvezőtlen fordulatot vett francia háború sikereitől föltételezve. B háború nagy ég nehéz feladataival szemben egy megbízhatatlan bomladozó szövetségi viszony Poroszországgal a kárpótlási kérdéseket illetően, Ausztria területi érdekeinek mellőztetése és elodáztatása (mi az akkoriban uralkodó politikai és diplomatai felfogások szellemében azoknak tényleges csorbulásával ugyanazonosnak tekintetett), ezek voltak a situationak fő elemei, melyekkel megküzdenie kellett. A kölcsönös kibékülés és őszinte kiegyezés, haderejüknek föltétlen közreműködése a francia forradalom veszélyeivel szemben, e czé-ok és tekintetek képezték a Lipót császár és Frigyes Vilmos király által kezdeményezett új politikának vezérelvét és fő alapját. De e politika kiválóan a fejedelmek személyes politikája volt. Legmeghittebb és kitünőbb tanácsosaik csak vonakodva és kelleetlenül hódoltak az új iránynak, mely fő támaszait másodrendű egyéniségekben találta. Ilyen egyéniség volt Bischoffs-werder Poroszországban, ilyen Bécsben Spielmann állami előadó, ki herczeg Kaunitz vezérlete mellett és alatt igen hasznavehető és megbízható diplomatai hivatalnoknak bizonyult, de a dolgok önálló kezelésére alkalmatlannak mutatkozott.

A hadviselés mezején a dolgok természete Poroszországnak előnyös állást biztosított; Leopold és később Ferencz császár nem igényeltek a magok számára hadvezéri szerepet, a porosz király ellenben a hadvezérlés átvételére kész volt, melyre őt katonai hajlamai, fejedelmi állása s azon személyes rokonszenv és érdeklődés kiválóan jogosították, melyet minden alkalommal a francia királyi ügy iránt tanúsított volt. A császári hadsereg nagy része ennél fogva a porosz király hadi fővezényletének rendeltetett alá. A majdnem egy félszázadon át egymásnak ismételve és huzamosan ellenében állt hadseregek közt nem hiányozhatott a kölcsönös bizalmatlanság és ingerültség bő anyaga. A fejedelmek és államférfiak kibékülése gyakran megelőzi és túlszárnyalja népeik és hadseregeik érzelmeinek fejlődését; a viszonyok parancsoló igényeinek befolyása alatt nem veszik ily esetekben mindig kellően szemügyre, hogy új politikájok, a legszívósabb, habár csak szenvedőlegesen ellentállásra éppen azon érzelmeiben kell hogy találjon, melyek előbbi politikájok legerősebb támaszát képezvén, nagy részben önmagok által idéztettek elő és gondosan ápolattak. Az ellentétek ily csiráit egy szerencsétlen vagy legalább eredménytelen hadjárat gyorsan fejleszté és érlelé meg a szövetséges hadseregeknél. Thugut nem volt a porosz szövetség eszméjének híve, de minisztériuma első idejében nem ellenezte azt föltétlenül és minden áron. Gáncsolta annak módzatait, részleteit és ebbeli felfogásában a harctéren szerzett személyes benyomásai s a császári hadseregnél uralkodó hangulat által csak megerősítettet.

De ezért még sem tudott vagy akart volna akkori időben egy szövetségről lemondani, mely az utolsó években a császári politikának fő talpköve volt, és mely egyelőre semmi más combináció által sem lett volna pótolható. Angliában és Oroszországban látta azon hatalmakat, melyekkel szorosabb összeköttetésbe lépve, közvetve a létező porosz szövetség kötelékeit is újólág szorosabbra fűzhesse, és annak tényleges nyomatékát öregbíthesse, míg az orosz szövetség neki egyszersmind azon lehetőséget vala nyújtandó, hogy a kárpótlási egyensúly, melyet a második lengyel osztály Ausztria szomszédjainak előnyére megingatott volt, aránylag rövid idő alatt területileg helyre állítsa.

Angolországgal a szövetség ugyancsak 1795-ben a baseli béke megkötése után jött létre (május 4-ki és 20-ki szerződések); de azon szerződés, mely az 1794. év első felében Anglia, Németalföld és Poroszország közt létrejött, és az utóbbit, minden ellenséges befolyás daczára, még egy évre a coalitiohoz csatolta volt, bizonyosságul szolgált, hol keresheti és találhatja a francia forradalom terjeszkedése túlkapásai irányában az ellentállás egyik leghatalmasabb támaszát. — Közvetlenebb eredményre vezetett az Oroszországhoz közeledés. Azon véres harczok, melyeknek színhelye Lengyelország a második felosztás után lón, és melyek Varsó bukásával végződtek (1794. nov. 4), a harmadik felosztáshoz vezettek, mely egy Oroszországgal kötött egyezség folytán Ausztriának a krakkói palatinatus nagy részét és a Pilisa és Bug közti egész vidéket biztosította.

Bár mily fényes lett légyen is területi és anyagi tekintetben e nyeresemény; bár mily eréllyel és ügyességgel hozta is helyre Thugut, báró Spielman és gróf Cobenzl Fülöp tévedéseit és ballépéseit, az utolsó lengyel osztály mégis újólág fölhívja mindazon ellenvetéseket, melyek az első alkalmával egy magasabb, messzebb látó politika, a nemzetközi jog és az erkölcsi érület

szempontjából oly bő mértékben kínálkoztak. Thugut ez alkalommal teljesen a tizennyolcadik század nemzetközi politikájának uralkodó szellemétől volt áthatva; nem állt, talán nem is állhatott azon fölül, de alatta sem; épp azért azon erkölcsi megbotránkozás, mely a harmadik lengyel osztály folytán, kizáróan vagy legalább kiválóan az ő személye vagy az általa képviselt állam politikája iránt nyilvánulni szokott, épp oly alaptalan mint kétszínű, és képmutatásnál nem több. A tizennyolcadik század nemzetközi viszonyai természetének szükséges következménye volt, hogy az államok külpolitikája épp oly szövevényes lett eszközeiben, mint céljaiban. Hol minden biztos elvi és jogi alap hiányzott, minden lehető eshetőségek és combinatiók szüntelen számbavétele mellőzhetetlenné vált, és mint a hadvezér, ha magát minden részről megbízhatatlan elemektől környezve látja, egyik fő feladatának ismeri, hogy állását lehetőleg fedje anélkül, hogy mozgásai szabadságát megakassza: úgy a diplomaták és államférfiak is hasonnemű eljárásban keresték fő hivatásukat és dicsőségüket. Innét keletkezett a mindig változó szövetségi és ellenszövetségek, a nyilvános és titkos, gyakran ellentétes szerződések hő (és tanulmányozásukban oly fárasztó) tömkelege.

Századunk első felének volt fenntartva a kísérlet: a nemzetközi viszonyok terén is, a tényleges és szerződési jogfogalmak uralmát, vezérelvként biztosítani. Számos és gyakran alapos ellenvetések hoztak föl azon alakulások ellen, melyekben ezen irány, a bécsi congressus megállapodásai folytán megtestesült. De alig tagadhatni, hogy e kísérlet magában, bármily tökéletlenek lettek legyen is keresztülvitelének módozatai, és támogatva kétségkívül, annyi rázkodtatások után, Európa kimerülése és békeáhitása által is, a nemzetközi viszonyoknak, a biztosság és tényleges jogtisztelet egy német biztosította volt, melyet Thugut a maga idejében hiába keresett, és amelyre nem építhette volna számításait. Egyes, aránylag csekély jelentőségű kivételek nem tanúskodnak ezen fölfogás ellen, és pedig annál kevesebbé, mert érvényesülésük módja által inkább megerősítették, mintsem gyöngítették az általános jogrendszer elvi szabályait.

Az 1794-diki belgiumi hadjárat kimenetele után előreláthatóvá vált, hogy Poroszország a coalitióból újól és végképen kilépend: hogy valószínűen a békekötést Eranciaországgal megkísérlendi, és hogy ily békekötés következtében a német birodalmi állapotoknak, s a régi Európa államszervezetének alapjaikban meg kell változniuk. Sőt ily változások előérzete oly annyira a viszonyok megingatottságának kifolyása volt, hogy porosz részről a fejlődéseknek a császári kabinet által történendő ilyenmű kezdeményezése szinte fölötte valószínűnek hirdettetett és egy bizonyos mértékben némelyek által teljes jóhiszeműséggel valóban olyannak is tekintetett. A dolgok ez állásában Thugutnak politikai rendszerét új alapokra kellett fektetnie. Nem mondott még le a francia háború folytatásáról, mely már csak az angol szövetség szempontjából is, még mindig politikájának egyik fő célját s eszközét képezte; de szorosabbra fűzte egy időben az Oroszországgal való viszonyokat s egyszersmind szemügyre vette a legmesszebbre terjedő combinatiókat és lehetőségeket, de mindig a monarchia területi folytonosságának és összefüggésének szempontjából. Ily összefüggő területi terjeszkedés által vélte pótolhatni azon szellemi veszteséget, mely a monarchiát eshetőleg a német birodalom szétbomlása, vagy a régi tartományok egyikének vagy másikának elszakítása által érhetné. Hogy e tekintetben a terület folytonosságára nagyobb súlyt fektetett, mint az azt lakó népségek egységére, vagy legalább egyesíthetőségére: az sokkal inkább kora, mint egyedül személyes eszmemenetének tulajdonítandó. Ily szellemben sikerült neki azon szövetségi szerződést megkötnie (1795. januárius-hóban), mely egy félszázadon túl titokban maradt, és melyben újabb területi változások esetében a monarchia részére a legmesszebbre menő és különbözőbb kárpótlási combinatiókra nézve Oroszország beleegyezése biztosított, anélkül mindazonáltal, hogy a két hatalomnak eddig, főleg Franciaország irányában tényleg folytatott politikája a szembeveti eshetőségek által akármiben módosított vagy megakasztatott volna. A kilátásba vett eshetőségek, a szerződő felek által határozottan csak olyanokként tekintettek és jeleztek, s tisztán eshetőségek is maradtak. A szerződésnek ezen kiválólag eshetőségi természete tetemesen csökkenti azon döntő fontosságot és gyakorlati jelentőséget, melyet a történelmi irodalom terén annak némelyek tulajdonítani akartak*). A többi kabineteknek alig volt tudomásuk és bizonyosan nem volt kimerítő és megbízható értesítésök egy okirat tartalmáról, mely a mi napjainkig, kezdetben csak gondosan megőrzött, később feledésbe ment levéltári titok maradt. A legbehatóbb területi változások, mint például a velencei köztársaság eltörlése, rövid idővel ezen szerződés megkötése után, annak tekintetbe vétele nélkül s keretén kívül is, oly tényezők által létesítettek, melyeknek döntő befolyását a szerződő felek előre nem láthatták.

Metternich herceg nagy súlyt fektetett Thugot egy szerkesztési szabályára. „Valahányszor egy közbeszótt mondat, akármily elmésnek vagy hatásosnak látszassák is, ismételt kísérlet és változtatás daczára a fő eszmemenetbe be nem illeszthető, egyszerűen törlendő. A beillesztés nehézsége tanúságul szolgál, hogy ily tétel fölösleges vagy hogy megzavarja azon eszmék tisztaságát és határozottságát, melyeknek támogatására vagy bővebb fejlesztésére alkalmaztatni akart.” A politikai combinatio és tett mezején mindazonáltal az, ki e helyes szabályt fölállította, nem alkalmazkodott mindig annak vezéreszméjéhez. Kedvelte e téren, ha e kifejezéssel élni szabad, a „közbeszótt” lépéseket, melyek bármily elmések, messzire célzóak és hathatósak lettek legyen is,

politikájának fő eszméjébe nem valának mindig könnyen beilleszthetők, s ezért vagy megzavarták annak egyöntetűségét, vagy teljesen eredményteleneknek, és így fölöslegeseknek mutatkoztak, mint az 1795-ki pétervári szerződés némely főpontjai.

Majdnem szakadatlanul folyt a háború az 1797. év első negyedéig. A császári seregnek döntő höchsti győzelmét (okt. 11. 1794.) Bonaparte fényes hadjárata váltotta föl Olaszországban. Károly főhercegnek diadalai, melyek által a francziák a Rajnán visszavonulni kénytelenítettek, ellensúlyozták ugyan nagy mértékben az olasz balesemények hatását; de midőn azok az év vége felé új leverő csapásokkal tetőztettek, s a fiatal francia hadvezér mindinkább a monarchia belsejébe hatolt, veszendőbe mentek a német győzelmek gyümölcsei is, és a leobeni fegyverszünet egyelőre véget vetett a háborúnak. E nehéz időkben Thugut szintannyi tevékenységet és erélyt fejtett ki, mint kifáraszthatatlan szívósságot tanúsított; nem csábította el magát az ideiglenes sikerek által, nem hajlott meg megtörve az azokat fölváltó leverő csapások előtt. Várva várta volt a rég kikötött orosz segédhad mozgósításának hírért; helyette Katalin császárné váratlan kimúltának tudósítását kapta, mely egyelőre e tekintetben minden számítását tönkre tette. Volt valami nagyszerű azon komoly elhatározottságban, mellyel meghatottsága daczára a sors ily váratlan fordulataival ismételve szembe szállt.

A mostani időben oly korszak irányában, mely — főleg hazánkban — az 1796-ki rövid, de áldozatkész országgyűlésnek végzésein kívül, oly kevés adatot és történeti tanúságot szolgáltatott az utódoknak, alig lehet biztossággal megítélni, helyesek voltak-e Thugutnak céljai keresztülvitelére és főleg a hadviselés menetének biztosítására választott módozatai és eszközei; nem csalatkozott-e azon emberekben, kiket támogatott? Wurmser például fölért-e Clairfaytval; alaposak-e az ő panaszai a tábornokok és tisztek nagy részének állítólagos közönyössége, erély-hiánya miatt; vagy helyes-e elleneinek azaz állítása, hogy gyakran szellemes erélynek tekintette azt, mi egyedül tolakodó, nyugtalan vagy merész tevékenység volt, míg a higgadt óvatosságban és előrelátásban mindig csak lanyhaságot és gyöngeséget keresett? Egyes emberekre, pl. az akkor még nagy tekintélyű Mackra nézve a későbbi események igazolták véleményét*). De mély államférfiúi belátás jellemezte politikai hitvallásának azon három fő ágazatát: hogy élet-halál harcz folyik a fiatal francia köztársaság területi aspiratói és a régi európai államszervezet között, melynek az ő ura is egyik főrésze volt; hogy azon harcz csak a szövetségesek föltétlen összetartása által és mellett vezethető kedvező eredményhez, és pedig még az egyesek érdekeinek szempontjából is, az ingadozók vagy elpártolók tönkre juttathatván a közügyet, de a nélkül, hogy önzésök által tartós biztosságra szert tehetnének; és végre: hogy még a legrosszabb esetben is, a győztes ellenfél engedményei, az erély és szívósság azon fokához lesznek mérve, melyét tapasztalnia alkalma volt. A gyakorlati politika mezején mindazonáltal nem egyedül az általános eszmék helyessége dönt.

A francia forradalmi seregek állítólag majdnem szakadatlan győzelmei sokak által, az általános népfölkelésnek és azon önkéntes elemeknek tulajdonítatnak, melyek a harczterre siettek, míg a szövetségesek hadai csak a régi elavult katonai rendszerek és szervezetek emberei által képeztettek. Nem tekintve a dolgok politikai oldalát és azon előnyöket, melyeket a forradalmi szenvedély és lelkesedés a francia ügynek e tekintetben biztosítottak, tisztán katonai szempontból ezen állítások alig alaposak. Első vonalban összeavartatnak azokban az időszakok; a francziák a forradalmi háborúk kezdetén nem győztek rendszerint, a köztársaság későbbi éveiben is, főleg Németországban ismételt és nem mindig dicső vereségek érték őket. Az önkéntes és népfölkelési elemnek mint olyannak, az első időbeli befolyását illetőleg Carnotnak tanúsága kétségkívül kifogástalan: „Önkénteseink” úgy úja 1793-ban a conventnek, mely őt másod magával a hadsereghez küldte volt „semmi fegyelmet sem ismernek, és azt elfogadni vonakodnak; eladják ruháikat, puskáikat; bántják és nyomorgatják polgártársaikat ... a becsületérzés nem létezik többé náluk; ami minket illet, nem tűrhetjük tovább e rendetlenségeket és kérjük mennél előbbi visszahívásunkat”*)).

De azon arányban, melyben a szüntelen háborúk alatt és által, e zabolátlan és fékezetlen elemek, melyek csak hosszú és élénk ellentállás után forrasztattak vala össze a sereg régi elemeivel, mindinkább harczedzett katonákká lettek: gyérült a többi hatalmak hadseregeiben a régi, hivatásuk szellemétől áthatott katonák száma és csak gyakorlatlan újonczok által volt pótolható kik a valódi katonai elemet ellensúlyozták, míg a francia hadseregben általa ellensúlyoztatni kezdetek. Thugutnak egyik komoly tévedése volt, hogy a hadszervezetek e különböző tényezőiről és fejleményeiről magának idejekorán számot nem adott. A francia népfölkelés a hadseregnek tömegesen oly elemeket szolgáltatott, melyek, míg önállólag működni akartak, hatását megakasztották, szellemét, fegyelmét, összefüggő szervezetét veszélyeztették ugyan, de midőn abba be voltak olvasztva, az anyagi erők egyensúlyát Franciaország előnyére fordították, s ez által a győztes hadak szellemi erejét is növelték. Ez egyensúly új hadtestek föllállítására és ismételt újonczozások által, a népek minden áldozatai daczára nem vala egyelőre helyreállítható. A francia forradalmi háborúk első nyolcz évi hadjárataiban a francia döntő győzelmek rendszerint a hadjáratok későbbi szakáiban vívattak ki, midőn elleneiknél az újonnan és rohamosan föllállított hadtestek kezdték a seregek zömét képezni. Az általános védkötelezettség rendszeres szervezete akkori időben még teljesen fejletlen volt. Ebben keresendő oly csapások magyarázata is,

melyek pl. az öreg Alvinczit ismételve és végre Rivolinál a már majdnem biztos győzelem pillanatában megsemmisítőleg érték, és melyeknek az agg katona hírneve majdnem áldozatul esett, ámbár Thuguttal folytatott levelezése benne (épp úgy mint az öreg Wurmserban) egy, ha nem is nagy, de minden esetre ügyes, gondos és vitéz hadvezért ismertet föl, ki a katonai erények méltó képviselője volt, és akit Ferencz császár, a szerencsétlen 1796—1797-iki hadjárat végén, teljes joggal biztossá tétethetett, hogy „nem érdemlett csapások nem csökkenthetik soha személye iránti tiszteletét és jóakarát”*)).

A leobeni előzetes békeponozatok és a campo-formiói béke biztosították egyelőre a franczia forradalom diadalát a nemzetközi téren. Nem annyira egyes megállapodásaik által, mint azon későbbi következményeknél fogva, melyeknek e megállapodásokból természetesen fejlődniök kellett. Épp ezért követte oly gyorsan az 1799—1800-ki hadjárat az alig megkötött békét. Azon szemrehányások, melyek a német történetírók egy részétől a császári kabinet ellen a serboni és campo-formiói szerződések miatt fölhozni szoktak, majd mind egy és ugyanazon fölfogáson alapszanak, hogy a német császári hatalmat valódi komoly politikai hatalomnak tekintették, a tizennyolczadik század végéiben is, ha kötelelességteljesítésről vagy nagy nemzetközi föladat megoldásáról van szó, és pusztá czímként, valahányszor jogai érvényesítése és azon eszközök létesítése forgott kérdésben, melyek a főhad megoldhatóságának mellőzhetetlen föltételeit képezték. Ferencz császár a legnagyobb áldozatok, a legvéresebb harcok után, és csak akkor hajlott meg az ellenség előtt, midőn annak seregei saját országaiba mélyen behatoltak, s a pénzbeli és katonai erő kimerülése, a népek békevágya alig volt többé legyőzhető; ámbár Thugut még akkor sem akart engedni, s jelesen az udvarnak Bécsből Magyarországra való távozását azért javasolta határozottan, mert abban a további ellentállás egyik lehetőségét föltalálni vélte*).

Mennyire vonakodott a császár a Rajna bal partjának átengedését a német birodalom befolyása és beleegyezése nélkül elfogadni, mily határozottan szorította azt a maga részéről saját németalföldi tartományaira, egy később Bernben tartandó congressusra utasítván a német kérdés eldöntését; mily páratlan önkénnyel és kétségűséggel jártak el a francziák: mindezt a leobeni és campo-formiói tárgyalások okiratai és részletei meggyőzőleg bizonyítják. Azon területi kárpótlások, melyek Ausztriának biztosítottak, csak akkor lettek volna olyanoknak tekinthetők, melyek a német birodalom rovására esnek, ha a háború változó eseményei közt köttettek volna ki, és nem az ellenség győzelmei hosszú sora után fogadtattak volna el. Csak egy új győzelmes háború odázhatta volna el azon engedményeket, melyek a német dolgok irányában a Ferencz császár megbízottjaitól kicsikartattak, vagy határozott tiltakozásaik daczára, engedményeikből kimagyaráztattak; az egyszerű, béketárgyalás útján kínálkoztak azon, a dolgok állásához mérve nem kicsinylendő előnyök, melyek a császárnak biztosítottak. Magában tekintve mindazonáltal a campo-formiói béke, mely számos hasonnemű megállapodásoknak volt kiinduló pontja, kétségkívül hű kinyomata az általános jogbomlásnak, melynek bélyegét viseli. A forradalom elsajátította a kabinet-politika legönzőbb és legelvtelenebb traditióit, és ellenállhatatlan eréllyel tudta azokat saját és főleg vezéreinek érdekében érvényesíteni. Ki szabad eltökéléséből vagy az események kényszerítő hatalmánál fogva, vele és képviselőivel tárgyalásokba ereszkedett, nem talált többé biztos talajt, hol lábát megvethesse, és ott, hol minden tényleges nemzetközi jogelv mellőzött, sőt az államélet természetes tényezői: a történelmi fejlődés, a népek óhajai és hagyományai, az anyagi jólét szokásossá vált, vagy önként, kínálkozó föltételei sem vétettek tekintetbe: akaratlanul is részesévé kellett váltania azon irányoknak, melyek előtt meghajlott. Bö mértékben éreztette ezt az akkor még fiatal, dicsőségének egész varázsával környezett Bonaparte a császár megbízottjaival Passerianóban és Udinében; éreztette kétszeresen, mert személyes állásának követelményei, a directorium irányában épp annyira kérdésben forogtak, mint a franczia köztársaság érdekei. Ekkor kezdte érvényesíteni a kíméletlen indulatos kitörések azon rendszerét, melyekkel szerencsétlen diplomatákat, saját híveit, sőt asszonyokat is megijeszteni szeretett, és melyek őt pillanatnyi céljai elérésében ismételve jól szolgálták, habár az egykorú hivatalos jelentésekben nincs nyoma azon drámai színezetnek, melyet később az akkori tanácskozásoknak kölcsönzött*).

Metternich herczeg volt talán elsője azoknak, kik vele személyesen érintkezvén, szenvedélyeinek ezen látszóan legyőzhetetlen kitöréseiben, idejekorán a gondosan előkészített, az illetők megfélemlítésére számított színjátékot fölismerték, mint azt Napóleonnak mesteri jellemrajzában megemlíti**), s épp ezért a legnehezebb és kényesebb pillanatokban képes is volt vele szemközt állásának és személyének méltóságát nyugodt higgadsággal megőrizni.

A leobeni és campo-formiói békealkudozások elvileg Thugut óhajai és tanácsai ellenére kezdeményeztettek; ámbár azoknak megkísértése elhatározatván, keresztülvitelöket ő vezérletté végig. Bizonyos mértékben eddigi politikai rendszerének bukását foglalták magokban, s bel- és külellenei diadalának valának tekinthetők. Visszavonulása a dolgok természetében feküdt; de az első pillanattól fogva a megkötött béke a tartósságra oly kevés biztosságot látszott nyújtani; annyi és oly kényes kérdések maradtak elintézetlenül; végre a franczia directorium, főleg mióta Napóleon elkedvetlenül Egyiptomba ment, oly kevés hajlamot mutatott a

béke megszilárdítására, hogy e visszavonulás, mely egyedül a béke érdekében és tartóssága föltevésében történt, csak ideiglenesnek vala tekinthető.

A rastadti congressus kétségtelen bizonyítékot nyújtott, hogy a francia köztársaság akkori kormányával tartós békeeredményekre jutni majdnem lehetetlen. Szüntelenül fölmerülő új igények, a legegyszerűbb kérdéseknek szántsándékos elferdítése és összebonyolítása, a fondorlatok minden neme, és mindez, az elbizakodás és fenyegetés legtűrhetlenebb hangján: e jelenségeknek a békereményeket tetemesen le kellett szállítaniok. Igaz, hogy a congressus némely tagjainak cselszövényei és meghunyászkodása, a francia megbízottakkal kezdettől fogva érezte, mennyire mehetnek az általok választott eszközökkel. Egy váratlan népmozgalom Bécsben a francia nagykövet palotája előtt még inkább elmérgesítette a kedélyeket. Fölváltva, nehézkesen vagy botránnyosan, de mindig eredménytelenül folytatták a tanácskozásokat Rastadtban; szüntelenül megújultak a francia túlkapások olasz földön, a német birodalomban, Helvetiában. A háború kitörése csak még idő kérdése volt. E körülmények között lépett báró Thugut alakilag is ismét a külügyek élére, melyekre visszavonulása idejében is tetemes befolyást gyakorolt volt; új szövetségi szerződéseket kötött Nápolyal és Oroszországgal, s midőn az orosz hadsereg a birodalom határaihoz közelített, anélkül, hogy a birodalmi képviselők a francia megbízottak e tekintetben jegyzékeire kielégítő választ adták vagy adhattak volna, a francia seregek márczius 1-én Strassburg és Basel közt ismét átnyomultak a Rajnán és a congressusnak tényleg vége szakadt, még minekelőtte a császár meghatalmazottja gr. Metternich a császár nevében hivatalosan eloszlatoznak és tervezett végzéseit semmiséknek nyilvánította volna.

Elénk polémia folyt egész a mi időnkig azon bűnös és sötét merénylet felől, mely a congressus eloszlátását nyomban követte, és melynek a francia megbízottak áldozatul estek. A tények ismeretesek; de azoknak rugói és intézői fölött még most sem lehet alapos, győző okiratokra épített ítéletet mondani. Ferencz császár és a Németországban működő hadsereg főparancsnoka Károly főherceg, még az első benyomás hatása alatt sem gyanúsítottak soha azon föltevessel, hogy a véres tett parancsolatuk folytán, beleegyezésökkel, vagy legalább tudtokkal követtetett volna el.

A nápolyi királyné ellen fölhozott vádak, az ő befolyása anyagi lehetetlenségének bebizonyítása által újabb időben czáfoltattak meg*), míg azon állítás, hogy a merényletben francia menekülteknek lett volna nagy részök, a kor fölízgatott vad szenvedélyei által bír ugyan a belső valószínűség némi jogosultságával, de teljesen nélkülözi eddigelé a megbízható tényleges alapot. Számosan Thugutnak és állítólagos megbízottjának, gróf Lehrbachnak tulajdonítják a véres tényt; a megtámadok székely huszárok voltak, vagy legalább olyanok, kik közéjük vegyültek és egyenrukájukat viselték; a császári udvar által elrendelt vizsgálat sokáig elhúzódott, és végre teljesen abban maradt, anélkül, hogy nyomai és eredményei eddig köztudomásra jutottak volna; végre találtatik Thugut bizalmas levelei közt egy, melyben később röviden, az akkori politika titkolódzó szokásainak megfelelő és magokban nem gyanús okokból, a vizsgálat fölélésztése és folytatása ellen nyilatkozik, míg ellenben gróf Lehrbach „tapintatlanságáról és tolakodó nehézkességéről” szintén bizalmas leveleiben már előbbi időkben ismételve elmondott véleménye megczáfolja vagy legalább igen valószínűtlenné teszi azon állítást, hogy ez egyik legmeghittebb embere volt és bizalmát kiválóan bírta volna. Egy némileg regényes, ámbár hivatalos jelentésben foglalt állítás*) a merényletet arra akarja visszavezetni, hogy báró Thugut bizonyos okiratokat akart kézre keríteni, melyeket a francia megbízottak birtokában tudott vagy vélt, s hogy gróf Lehrbach vezérlete mellett és ügyetlen erőszakos intézkedése következtében a magában bűnös cselekedet véres tette fajult el. De nem tekintve azt, hogy komolyan soha sem jeleztettek azon okiratok, melyek birtokába a császári kormány csak ily úton juthatott volna, és hogy a némelykor fölemlítettek, úgy pl. némely német fejedelmeknek a francia köztársasággal való czimboráskodásaira vonatkozókat úgy is már ismerte, mások pedig, mint a campo-formiói béke titkos pontozatai, a congressus lefolyása alatt, a francia megbízottak által úgy is már a porosz kormánnyal közöltettek*): a jelentés magában, mind részleteinek benső valószínűtlensége, mind azon kútfőnél fogva is gyanús, melyből eredt, minekutána azon bajor ügynökök egyikének (Salabert bajor miniszternek Frankfurtban) kezdeményezésére vezethető vissza, kik Ausztria irányában a legélénkebb ellenszenvvel és féltékenységgel eltelve, másrészt az utóbbi évek szövényes eseményei és viszonyai közepett, francia hajlamaik és érintkezéseik folytán fölőtte kétes és kétszínű állásba helyezkedtek volt. Franciaországnak belállapotai, a pártok viszályai, a directorium egyes tagjainak egymáshoz és a megbízottakhoz való viszonyai, ép úgy mint cselszövényes, erőszakos, minden eszközöket egyaránt jogosoknak tekintő politikájuk ismét más magyarázatokra adtak alkalmat, melyek a bűntény kútfejét magában Franciaországban keresték. Az áldozatul esett megbízottak egyikének, Roberjotnak özvegye állhatatosan vonakodott, hogy a directorium részéről, a férje emlékének megtiszteltetésére s egyszersmind a nép szenvedelmi fölcsigázására rendezett gyászünnepélyekben részt vegyen s nyilatkozat által ismételve sejdítette, hogy szerinte a merénylet intézői nem a Rajnán túl keresendők*). Némi összhangzásban áll e felőtlő magatartással, hogy a lunevillei béke alkalmával a rastadti merényletre nézve

semmi elégtétel nem követeltetett. Mert bár mily közönyösséggel viseltetett is az első consul a directorium emberei és politikája iránt, a fölkonczolt megbízottak mégis nem csak a directoriumnak, hanem Franciaországnak is képviselői voltak.

Ezen bűnös és rejtélyes eseménynek földerítése a részletes történetkutatásnak marad fenntartva: általános történelmi szempontból fő jelentősége mindig abban keresendő, hogy akár kik voltak intézői, egy ily merénylet lehetősége a nemzetközi jogfogalmak oly megrázkódtatásáról, az erkölcsi érzület oly elvadulásáról tesz tanúságot, mely annál kirívóbb, ha a kor mívéltégi és haladási igényeihez mérjük, s ha visszaemlékezünk, hogy rövid idővel a párisi rémuralom vérengzése után és azokkal hasonszelleműleg a tizenharmadik század végévtizedét épp oly gyászosan mint tanulságosan jellemzi. — Az 1799-1800-iki hadjárat csak ismétlése volt az előbbi évek eseményeinek, azon egyedüli különbséggel, hogy a császári és az orosz hadseregek kezdetleges sikerei folytonosabbak voltak, mint az utolsó háborúban. Rövid idő alatt beállottak ismét a szövetségesek közti ellentétek, félreértések, ingerültségek, melyek Pál orosz császár és lángeszű, bár vad erélyű főhadvezérének, Szuzarovnak, kiszámíthatatlan egyéni jellemeik által fokoztattak, s Bonaparténak visszatérte, a tehetetlen francia kormánynak megbuktatása, és az olasz hadi események szerencsétlen fordulata után, a szövetségesek ellentállásának minden szívóssága daczára, a végeredmény alig lehetett többé kétséges. Ritka hűséggel ragaszkodott Ferencz császár kormánya szövetségeseihez; az utolsó hónapok számos csapásai és aránylag kedvező föltételek daczára visszautasította azon követelést, hogy nélkülük, jelesen Anglia nélkül, mely békealkudozásokra késznek nyilatkozott volt, Franciaországgal önállóan olyanokba ereszkedjék. Még egyszer győzött Thugut politikai erélye, ámbár a katonai situatio tényezőit nem vette kellőleg számításba, de a hohlenlinden csata szerencsétlen kimenetele véget vetett reményeinek, politikájának és azzal személyes állásának és befolyásának is. Két irányban mindazonáltal az események igazolták fölfogását. A lunevillei békeföltételek nem voltak nagyjában és lényegükben a Campo-Formióban megállapítottaktól s azon előleges pontozatoktól eltérők, melyeket a német birodalmi követség már Rastadtban elfogadott, s bizonyosságul szolgáltak, hogy a győző rendkívüli sikerei daczára saját érdeke igényeként tekintette, kellőleg számba venni azon hatalmat, melynek legyőzése annyi áldozatába került, míg épp ezen győzelme, mely Lunevilleban újólag alaki elismerését és szentesítését nyerte, a régi európai államrendszer alapjait oly mértékben megingatta és nagy részben fölforgatta volt, hogy csak mindig megújuló véres harcok hosszú sora után élvezhette a kimerült világrész végre ismét a békét és biztosságot és egy, általánosan elismert nemzetközi jogrend uralmának jótéményeit.